

c'est donc au législateur à suivre l'esprit
de la nation, lors qu'il n'est pas contraire
aux principes du gouvernement, ~~pas à la république~~; car nous ne faisons
rien de mieux que ce que nous faisons
librement et en suivant notre génie
naturel.

Ευάγγελος Βενιζέλος

Προς μία μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία

Οι θεσμικές προϋποθέσεις μιας άλλης πολιτικής

pour le dedans et pour le dehors, ~~je veux dire~~
~~laisser-les~~
~~me~~ faire les choses sérieuses
Sérieusement, et gairement les choses
Sérieuses.

ΠΟΛΙΣ

$$\mathcal{L}_{\mathfrak{A}}$$

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΜΕΤΑ-ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.
ΟΙ ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΑΛΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

θε

*Προς μία μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία.
Οι θεσμικές προϋποθέσεις μιας άλλης πολιτικής*

β'Α

μακέτα εξωφύλλου – σχεδιασμός έκδοσης:
Μαρία Τσουμαχίδου

σελιδοποίηση:
Αγγέλα Ζαχαριάδου

πρώτη έκδοση: Φεβρουάριος 2008 (3.000 αντίτυπα)
δεύτερη έκδοση: Φεβρουάριος 2008 (2.000 αντίτυπα)

© 2008, Ευάγγελος Βενιζέλος και εκδόσεις ΠΟΛΙΣ
Αιόλου 33, 105 51 Αθήνα
τηλ.: 210-36 43 382, fax: 210-36 36 501
e-mail: polis@ath.forthnet.gr

ISBN: 978-960-435-174-9

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΠΡΟΣ ΜΙΑ

ΜΕΤΑ-ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.

ΟΙ ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΜΙΑΣ ΑΛΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

βλ

εκδόσεις [•]ΠΟΛΙΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

θε

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
I. Η ιστορική επικράτηση και η πολιτική κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: Από τη νεωτερική κατάκτηση στη μετανεωτερική αμφισβήτηση – Μία σύντομη υπενθύμιση	17
1. Αντιπροσωπευτική δημοκρατία και συνταγματικό κράτος: Μία ανθεκτική σχέση	17
2. Η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία και το διεθνές σύστημα ισχύος	25
3. Νέα συμφραζόμενα, νέες ισορροπίες	28
4. Αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία και διαχείριση κρίσεων	34
5. Θεωρίες εργαστηριακές και θεωρίες εφαρμοσμένες ..	37
6. Η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία ως πολιτικός και συνταγματικός πολιτισμός ..	41
7. Συμμετοχή και αντιπροσώπευση – Μία διαρκής αναζήτηση	45
II. Ποιος έχει το τεκμήριο αντιπροσώπευσης της κοινωνίας;	49
1. Η σύγχρονη πολιτική σημασία των παλαιών θεωριών περί εντολής	49
2. Η αμφισβήτηση των τεκμηρίων αντιπροσώπευσης ...	55

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

III.	Τα φαινόμενα υπέρ- και υπό- αντιπροσώπευσης	69
1.	Η αδυναμία θεσμικής εξισορρόπησης	69
2.	Η πολιτική υπο-αντιπροσώπευση σε πανευρωπαϊκό επίπεδο	73
3.	Η αμφισβήτηση των πολιτικών διακυβευμάτων	76
IV.	Τα προαπαιτούμενα μίας μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας	79
1.	Κάτι περισσότερο και όχι κάτι λιγότερο	79
2.	Μία δημοκρατία μεταπλειοψηφική	81
3.	Μία δημοκρατία συναινετική, αλλά όχι συντεχνιακή	88
4.	Μία δημοκρατία της συμμετοχής και της συν- απόφασης και όχι μόνον της διαβούλευσης	90
5.	Η αξιοποίηση των θεσμών άμεσης δημοκρατίας . .	93
6.	Μία δημοκρατία με αξιακό περιεχόμενο	95
7.	Μία δημοκρατία του γενικού συμφέροντος	98
8.	Μία δημοκρατία σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο	101
9.	Μία δημοκρατία πραγματικό πεδίο της πολιτικής .	105
V.	Από την ανασυγκρότηση της αντιπροσωπευτικής δημο- κρατίας στη μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία	109
1.	Η προσαρμογή των θεσμικών χαρακτηριστικών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας	109
2.	Ένα διευρυμένο και πιο δυναμικό εκλογικό σώμα – Τα εκλογικά συστήματα και οι εγγυήσεις χειραφέτησης και διαφάνειας της πολιτικής	110
3.	Ανοιχτά κόμματα	122

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

4. Νέες λειτουργίες και νέοι ρόλοι για το κοινο-	
βούλιο	125
6. Μία νέα δομή της εκτελεστικής εξουσίας	131
7. Ένας νέος πολιτικός ρόλος για την τοπική αυτο-	
διοίκηση – Πολιτική και όχι μόνον διοικητική	
αποκέντρωση	137
8. Ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα	140
9. Μία νέα σχέση με τις μη κυβερνητικές οργανώσεις	
και τα κοινωνικά κινήματα	144
10. Η κρισιμότητα του εθνικού πολιτικού συστήματος ..	150
11. Μία νέα συναρμογή θεσμών και πολιτικών	
πρακτικών – Προς ένα νέο πολιτικό σύστημα ..	151
12. Μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία και ριζο-	
σπαστική αναδιανομή	155

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

θε

Όλοι μιλούν πια στις μέρες μας για την κρίση της πολιτικής, ενώ πολλοί είναι αυτοί που αμφισβητούν τη λειτουργικότητα και το πραγματικό περιεχόμενο των παραδοσιακών ιδεολογικών και πολιτικών ταυτοτήτων, ιδίως τη διάκριση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς. Αμφισβητούν, συνεπώς, το νόημα και την αξία της πολιτικής.

Τα κοινοβούλια, οι κυβερνήσεις, τα κόμματα, τα πολιτικά πρόσωπα έχουν καταστεί αντικείμενο διαρκούς σκληρής και συχνά καταλυτικής κριτικής.

Αυτό δεν ισχύει μόνο σε εθνικό αλλά και σε ευρωπαϊκό και σε διεθνές επίπεδο. Για παγκόσμια δημοκρατική διακυβέρνηση είναι δυστυχώς αστείο και να γίνεται λόγος, ενώ το δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι η βασική ίσως αιτία για τις πολιτικές της αδυναμίες, αλλά και το κύριο κίνητρο για την προώθηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Κατά διαστήματα το ενδιαφέρον εστιάζεται στην εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των κοιμάτων, στο εκλογικό σύστημα, στην αυτονομία της πολιτικής απέναντι στα ποικίλα οικονομικά συμφέροντα, στη σχέση πολιτικής και ΜΜΕ, στις δυσλειτουργίες της δημόσιας διοίκησης, στην αμφισβήτηση της ηθικής διάστασης της πολιτικής, στην κυριαρχία φαινομένων διαφθοράς και διαφάνειας στον δημόσιο βίο, στην αναζήτηση πραγματικών πολιτικών διακυβευμάτων, άρα και διαφορών μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων ως απάντηση στη διαδεδομένη αντίληψη περί ουσιαστικής πολιτικής ομοιομορφίας των κυβερνητικών επιλογών που είναι εφικτές μέσα στο στενό δημοσιονομικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Συμφώνου Σταθερότητας.

Η αλήθεια είναι ότι οι σημερινές μεταβιομηχανικές κοινωνίες, στην Ευρώπη τουλάχιστον, αγωνίζονται να εκφραστούν πολιτικά μέσα σε ένα θεσμικό σύστημα που ως προς τα βασικά του χαρακτηριστικά έχει διαμορφωθεί εδώ και έναν περίπου αιώνα υπό πολύ διαφορετικές αναπτυξιακές, κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες.

Το πρόβλημα της πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας έχει συνεπώς και μία θεμελιώδη θεσμική παράμετρο που αφορά αυτήν καθεαυτήν την αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία, το βασικό δηλαδή θεσμικό απόθεμα και κεκτημένο της μακράς και γόνιμης εποχής της νεωτερικότητας.

Δεν υπάρχει άρα μόνον πρόβλημα πολιτικής αλλά και πρόβλημα δημοκρατίας, πρόβλημα που διαπερνά οριζοντίως όλους τους δημοκρατικούς θεσμούς, αντιπροσωπευτικούς και άμεσους ή συμμετοχικούς: Τα κόμματα, τα κοινοβούλια, την εκτελεστική εξουσία ανεξάρτητα από την κοινοβουλευτική, προεδρική ή γηιτοπροεδρική διαρρούθμιση της, την τοπική αυτοδιοίκηση, τα συνδικάτα, θεσμούς όπως το δημοφήριο σμα και η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία. Διαπερνά όμως και τους παράπλευρους μηχανισμούς πολιτικής μορφοποίησης και έκφρασης των σύγχρονων μεταβιομηχανικών και μετανεωτερικών κοινωνιών: Τα ΜΜΕ και τη στιγμιαία «δημοκρατία» τους, τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και τις ποικίλες ομάδες πίεσης, τις έρευνες της κοινής γνώμης και την προκαταλαμβάνουσα «δημοκρατία» τους, το διαδίκτυο και τις δικές του νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής.

Ούτε το ένα ούτε το άλλο επίπεδο μπορεί να δώσει από μόνο του μία πλήρη, θεσμικά συγχροτημένη και λειτουργική λύση στο πρόβλημα της πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας. Απαιτείται, κατά τη γνώμη μου, μία πιο ριζοσπαστική αλλά και συστηματική ταυτόχρονα προσέγγιση, μία προσέγγιση που αναζητά ξανά τη βαθύτερη ιστορικότητα των θεσμών της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας που αποδείχθηκε, ιδίως μετά την εμπειρία

και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ότι είναι εκ των ων ουκ ἀνευ στοιχεία της δημοκρατίας.

Η αναζήτηση όμως αυτή έχει σημασία όταν οδηγεί στην επικαιροποίησή τους, σε συνδυασμό με την πλήρη αξιοποίηση των θεσμών άμεσης δημοκρατίας, μέσα σε ένα ριζικά διαφορετικό κοινωνικό, οικονομικό, ιδεολογικό, πολιτιστικό και τελικά πολικό περιβάλλον, αυτό της μεταβιομηχανικής εποχής για τα ευρωπαϊκά τουλάχιστον δεδομένα.

Μέσα στο νέο αυτό περιβάλλον μορφοποιείται ένα νέο πολιτικό πρόταγμα που μπορεί να δώσει νόημα στην πολιτική συμμετοχής, στα δικαιώματα των πολιτών, στην αξιακή και άρα ιδεολογική και ηθική προσέγγιση της πολιτικής. Ένα νέο πολιτικό πρόταγμα που δίνει ξανά περιεχόμενο σε έννοιες όπως η δημοκρατία, το γενικό συμφέρον, το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το κοινωνικό κράτος, η κοινωνική δικαιοσύνη, αλληλεγγύη και συνοχή.

Αυτό το νέο θεσμικό πλαίσιο που ονομάζουμε μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι κάτι πολύ περισσότερο από ένα νέο σύστημα διακυβέρνησης. Είναι ένα κίνημα πολιτικής συμμετοχής. Πιο καθαρά θα έπρεπε να μιλήσουμε για ένα νέο ριζοσπαστικό κίνημα πολιτικής αναδιανομής. Αναδιανομής της πολιτικής εξουσίας σε όλα τα επίπεδα. Από το χαμηλότερο επίπεδο οργάνωσης της τοπικής αυτοδιοίκησης μέχρι το επίπεδο της κεντρικής κυβέρνησης.

Και από το επίπεδο των βασικών πολιτικών θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο μελλοντικό το επίπεδο της παγκόσμιας δημοκρατικής διακυβέρνησης.

Ένα τέτοιο θεσμικό πλαίσιο αφορά τα πάντα: Το εκλογικό σώμα και το εκλογικό σύστημα, τη Βουλή και τις πολιτικές της λειτουργίες, τα κόμματα και το κομματικό σύστημα, τη φυσιογνωμία των κυβερνήσεων, τους θεσμούς μιας ολοκληρωμένης τοπικής αυτοδιοίκησης, το νέο συνδικαλιστικό κίνημα, τα ΜΜΕ, την πολιτική λειτουργία του διαδικτύου, τις έρευνες της κοινής γνώμης, τις σχέσεις πολιτικής και οικονομίας, το πολιτικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το διεθνές σύστημα ισχύος και τον ρόλο του Ο.Η.Ε.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι συνεπώς μία πρόκληση για αξιολόγηση και ανατροπή. Για ριζοσπαστική αναδιανομή ρόλων, επιφροών, δυνατοτήτων. Αφορά τους θεσμούς, τις νοοτροπίες, τις πρακτικές, τους συσχετισμούς δυνάμεων, αλλά και τα πρόσωπα.

Η πολιτική είναι κατ' αρχήν και εντέλει μία σχέση προσώπων. Είναι, για την ακρίβεια, η σχέση των σχέσεων. Η σχέση που συμπυκνώνει και συστηματοποιεί όλες τις άλλες σχέσεις: Παραγωγικές, οικονομικές, κοινωνικές, παραδοσιακές, συναίσθηματικές, αισθητικές, ιστορικές, επικοινωνιακές, ανεξάρτητα από το βάθος και τη διάρκειά τους.

Προτείνοντας να ανοίξει η συζήτηση για τη μετα-

αντιπροσωπευτική δημοκρατία, έχω την αίσθηση ότι θέτουμε το δάχτυλό μας «εις τον τύπον των ήλων». Αυτό έχει ιδιαιτερη σημασία γιατί απευθυνόμαστε σε πολίτες κουρασμένους, απαισιόδοξους, αποστασιοποιημένους και δύσπιστους. Εκείνους πρέπει να πείσει μία ριζική ανακαίνιση των δημοκρατικών θεσμών και άρα της ίδιας της πολιτικής που ασκείται στο όνομα του λαού και χάριν των ανθρώπων που έχουν πραγματική ανάγκη από μία άλλη πολιτική.

Ευάγγελος Βενιζέλος
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2008

I

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ – ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΥΠΕΝΘΥΜΙΣΗ

1. Αντιπροσωπευτική δημοκρατία και συνταγματικό κράτος: Μία ανθεκτική σχέση

Στη μακρά ιστορική του πορεία το θεσμικό σύστημα που χαρακτηρίζεται ως «αντιπροσωπευτική δημοκρατία» ή συχνά ως πλουραλιστική ή και φιλελεύθερη δημοκρατία (και για τους λόγους που θα προσπαθήσω να εξηγήσω παρακάτω προτιμώ να ορίζω ως αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία¹), δέχεται

---

1. Βλ. τελείως ενδεικτικά G. BURDEAU, *Traité de science politique*, τόμος VIII, 1974², σελ. 145 επ. και τογ ΙΔΙΟΥ, *La démocratie*, 1978, σελ. 103 επ. Τον όρο «πλουραλιστική δημοκρατία» προτιμά στον συλλογικό τόμο που εξέδωσε ο J.L. SEURIN (επιμ.), *La démocratie pluraliste*, 1981 (με βιβλιογραφικές αναφορές στις σελ. 313 επ.). Τον όρο «συνταγματική» δημοκρατία είχε χρησιμοποιήσει στο κλασικό του έργο ο G.F. FRIEDRICH, *Constitutional Government and Democracy*, 1950² (στη γαλλική μετάφραση *La démocratie constitutionnelle*,

διαρκώς προκλήσεις, υφίσταται μεταβολές και προσπαθεί να προσαρμόζεται στα κοινωνικά, οικονομικά, επικοινωνιακά, ιδεολογικά, διεθνοπολιτικά και τεχνολογικά του συμφραζόμενα. Αυτό γίνεται άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη επιτυχία.

1958). Τον όρο «φιλελεύθερη δημοκρατία» χρησιμοποιεί ο C.B. MAC PHERSON, *The Life and Times of Liberal Democracy*, 1977 (ελληνική μετάφραση: *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, 1986) όπως και ο F.-P. BENOIT, *La démocratie liberal*, 1978. Τον όρο μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία χρησιμοποιεί ο G. HERMET, *H Δημοκρατία*, 1997 (μετάφραση του *La démocratie*, 1997), σελ. 65 επ. Δεν αποσαφηνίζεται όμως η έννοια της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας. Από την απέραντη σχετική βιβλιογραφία αναφέρω ενδεικτικά το θεματικό τεύχος του περιοδικού *Pouvoirs* 7/1978 με τίτλο «Le régime représentatif est –il démocratique?». Τα σχετικά πρόσφατα έργα του L. CANFORA, *La démocratie. Histoire d'une idéologie*, 2004 και του F. CUNNINGHAM, *Theories of Democracy. A critical introduction*, 2002. Το έργο του P. MANIS, *Principes du gouvernement représentatif*, 1996 και την τρίτομη μείζονα συμβολή του P. ROSANVALLON, *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*, 1992· *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, 1998· *La démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*, 2000. Δύο δοκίμια που μεταφράστηκαν στα ελληνικά του N. BOBBIO, *To μέλλον της Δημοκρατίας*, 1993 (πρόλογος Ευ. Βενιζέλου), ιδίως σελ. 53 επ. και 169 επ. και Για ποιο σοσιαλισμό: 1982 σελ. 89 επ., 123 επ. καθώς και τη μελέτη του Ar. MANESI, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», σε τΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, 1980, σελ. 543 επ. Βλ. επίσης Εγ. BENIZELO, «Από την αντιπροσωπευτική στην ψηφιακή δημοκρατία. Η δημοκρατία ως πεδίο της νέας πολιτικής», σε τΟΥ ΙΔΙΟΥ, *To μέλλον της δημοκρατίας και η αντοχή του Συντάγματος*, 2003,

Αν λάβουμε, συμβατικά, ως αφετηρία των ζητημάτων που εξετάζουμε την ολοκληρωμένη μορφή του εθνικού συνταγματικού κράτους, δηλαδή τα τέλη του 18ου αιώνα, τότε μπορούμε να πούμε ότι επί δύο και πλέον αιώνες παρακολουθούμε την εξέλιξη και τη μετεξέλιξη της μακράς εποχής της θεσμικής και πολιτικής νεωτερικότητας, που ταυτίζεται ακριβώς με την περίοδο της επικράτησης της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας, παρά τις αμφισβητήσεις, τις παλινδρομήσεις, τις κρίσεις και τις οπισθοχωρήσεις που υφίστανται σε όλη αυτήν την περίοδο η οποία φτάνει στις μέρες μας.

Στην εποχή μας άλλωστε η θεωρητική συζήτηση γύρω από τη δημοκρατία εκκινεί από τη διαπίστωση της ανεπάρκειας της αντιπροσωπευτικής/συνταγμα-

---

σελ. 19 επ. με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορικής και θεωρητικής εξέλιξης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, βλ. τον ίδιον, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2η έκδοση, 2007 (Δεύτερο Μέρος). Πολύ σημαντική είναι η πρόσφατη παρέμβαση του Κ. Σημίτη με σχετική ομιλία του το κείμενο της οποίας κυκλοφόρησε επεξεργασμένο με τη μορφή βιβλίου (Κ. ΣΗΜΙΤΗΣ, *Η δημοκρατία σε κρίση*; Πόλις, 2007). Ο Κ. Σημίτης επιμένει στην ανάγκη να μη συγχέουμε την κρίση των δημοκρατικών θεσμών με την ανεπάρκεια και την κρίση της πολιτικής. Αυτό που επιβάλλεται –κατά τη γνώμη του– είναι αφενός μεν η «επιστροφή της πολιτικής», αφετέρου δε η ανακαίνιση των δημοκρατικών θεσμών μέσα από την ενίσχυση της ηθικής διάστασής τους και της συμμετοχής των πολιτών.

τικής δημοκρατίας να οργανώσει θεσμικά και να εκφράσει πολιτικά μία πολύπλοκη, κατακερματισμένη και αντιφατική μεταβιομηχανική και μετανεωτερική κοινωνία. Μία κοινωνία του 21ου αιώνα που προσπαθεί να εκφραστεί πολιτικά μέσα σ' ένα θεσμικό κέλυφος που κατά το μεγαλύτερο μέρος του έχει διαμορφωθεί τον 19ο αιώνα. Η αναφορά συνεπώς στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία φαντάζει ίσως παράταξη και ξεπερασμένη σε σύγκριση με το πλήθος των θεωρητικών εκδοχών που αφορούν τη δημοκρατία και των επιθετικών προσδιορισμών που προτείνονται γι' αυτήν (διαβουλευτική, συμμετοχική κ.ο.κ.). Όπως όμως θα δούμε λίγο παρακάτω (υποσ. 5) και στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα τα διεθνώς αποδεκτά και κρίσιμα θεσμικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας είναι αυτά της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας.

Η έννοια συνεπώς αυτή εύλογα αξιώνει και στις μέρες μας μεγαλύτερη θεωρητική και πολιτική προσοχή και επεξεργασία και πάντως πρέπει να εκληφθεί ως αφετηρία του προβληματισμού για το μείζον πρόβλημα των μεταβιομηχανικών κοινωνιών που είναι –κατά τη γνώμη μου– αυτό της πολιτικής τους υποαντιπροσώπευσης (βλ. παρακάτω, III).

Στην έννοια της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας περιλαμβάνονται, βέβαια, όλες οι επιμέρους θεσμικές εκδοχές της που περιγράφονται

σε συνταγματικά κυρίως κείμενα που εφαρμόστηκαν ή εφαρμόζονται στην πράξη όλη αυτή την περίοδο: *Το κοινοβουλευτικό, το προεδρικό και το ημι-προεδρικό σύστημα διακυβέρνησης σε όλες τις πιθανές παραλλαγές τους που εξαρτώνται από ποικίλους, ιστορικούς, πολιτιστικούς, εθνοτικούς, θεσμικούς ή συγχριακούς παράγοντες.* Στην έννοια της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας περιλαμβάνονται συνεπώς όλες οι επιμέρους εκδοχές πολιτικών συστημάτων και άρα εκλογικών και κομματικών συστημάτων, που εμφανίστηκαν κατά καιρούς ή εξακολουθούν να υπάρχουν, συνδεόμενα με το σύστημα διακυβέρνησης που ισχύει σε κάθε χώρα και σε κάθε επιμέρους ιστορική περίοδο². Σημειώνω ότι το δικό μου ενδιαφέρον αφορά πρωτίστως τα κοινοβουλευτικά συστήματα διακυβέρνησης που κυριαρχούν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο πυρήνας όμως των προβλημάτων όλων των θεσμικών εκδοχών της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας (κοινοβουλευτικά, προεδρικά και ημι-προεδρικά συστήματα διακυβέρνησης) είναι ίδιος, εφόσον οι κοινωνικές αναφορές εί-

---

2. Βλ. ενδεικτικά R. DAHL, *Περί δημοκρατίας*, 1999 (μετάφραση του *On Democracy*, 1998) ιδίως σελ. 117 επ. και τους πίνακες στις σελ. 248 επ. και G. SARTORI, *Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structure, Incentives and Outcomes*, 1997², ιδίως σελ. 83 επ., 143 επ. (τώρα και στα ελληνικά, G. SARTORI, *Συγκριτική συνταγματική μηχανική*, 2007).

ναι λίγο πολύ συγχρίσιμες από πλευράς επιπέδου ανάπτυξης, διαστρωμάτωσης και πολιτικών πρακτικών, παρότι οι ιστορικές διαφορές και κυρίως οι διαφορές ως προς τους ρυθμούς εκκόλαφης και ολοκλήρωσης των δημοκρατικών θεσμών που υπάρχουν ανάμεσα στις διάφορες χώρες παίζουν καταλυτικό ρόλο.

Ανεξάρτητα άρα από τα προβλήματα, τις αντιφάσεις, τις ανεπάρκειες και τις παθογένειες της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας και ανεξάρτητα από τις θεωρητικές και πολιτικές προτάσεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για την υπέρβαση των προβλημάτων της και την «ουσιαστικοποίησή» της, η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία, ακόμη και αν εκληφθεί απλώς και μόνον ως θεσμικό κέλυφος που διαμορφώθηκε στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, ακολουθείται, είτε πραγματικά είτε εικονικά, από τη μεγάλη πλειοψηφία των κρατών-μελών του Ο.Η.Ε. και από το σύνολο –τυπικά τουλάχιστον– των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης και είναι αναμφίβολα το κυρίαρχο. Είναι αυτό που στην ιστορικά πληρέστερη εφαρμογή του, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καταγράφεται στον χώρο της Δυτικής Ευρώπης και συνδέεται με το διεθνώς υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής και με τον διεθνώς υψηλότερο βαθμό σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Πρέπει εδώ να τονιστεί με πολύ γενικό και υπαινικτικό τρόπο –παρότι είναι ελπίζω αυτονόητο– ότι η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία διαμορφώνεται ιστορικά και συγκροτείται θεσμικά παράλληλα με το πλέγμα των δικαιωμάτων και των θεσμικών εγγυήσεων που απαρτίζουν το συνταγματικό κράτος, δηλαδή την πληρέστερη εκδοχή του κράτους δικαίου: Το ίδιο το συνταγματικό φαινόμενο (που εγγύάται τη σχέση ιστορικού χρόνου, δημοκρατικής αρχής, προστασίας του ατόμου και των επιμέρους κοινωνικών οιμάδων καθώς και τη διαρθρωτική σχέση κοινωνίας των πολιτών και πολιτικής κοινωνίας) είναι θεμελιώδες συστατικό στοιχείο της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας. Αυτό περιλαμβάνει έναν διαρκώς επεκτεινόμενο κατάλογο δικαιωμάτων, τη διάκριση των εξουσιών και χυρίως τη δικαστική ανεξαρτησία με ό,τι αυτό συνεπάγεται ως προς τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων και άρα ως προς την οριοθέτηση της τρέχουσας κάθισ φορά πλειοψηφίας και των νομοθετικών της επιλογών στο όνομα θεμελιώδων και μακροπρόθεσμων διακανονισμών που προστατεύουν δικαιώματα, άτομα, ομάδες, μειοψηφίες ή μειονότητες, χυρίως όμως προστατεύουν τους ίδιους τους βασικούς όρους ύπαρξης και αναπαραγωγής του δημοκρατικού συστήματος διαχυβέρησης.

Αυτή η σχέση δημοκρατικής και δικαιοκρατικής αρχής σε πολλές περιπτώσεις συμπληρώνεται –ας το

αναφέρουμε για λόγους συστηματικούς— με την επίσης κρίσιμη παράμετρο της ομοσπονδιακής αρχής, καθώς η ισοτιμία ή έστω η συνύπαρξη των ομόσπονδων μερών ενός ομοσπονδιακού συστήματος επιβάλλει να υπάρχουν αποκλίσεις από την αρχή της πλειοψηφίας και άρα από τη δημοκρατική αρχή σε ομοσπονδιακό επίπεδο.

Η πτώση μάλιστα του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού, ο οποίος σε ιδεολογικό και θεσμικό επίπεδο συνδέθηκε ιστορικά με την αμφισβήτηση του ουσιαστικού κοινωνικού αντικρίσματος της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας (που ορίζοταν ως «τυπική») και η προσχώρηση όλων των ευρωπαϊκών τουλάχιστον χωρών στο μοντέλο της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας προκάλεσε μία αναμφισβήτητη ενίσχυση της σημασίας της προς το τέλος του 20ού αιώνα. Οι εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών σε περιοχές όπως η Λατινική Αμερική, αλλά και η Νοτιοανατολική Ασία, επεκτείνουν τον γεωγραφικό ορίζοντα της διαπίστωσης αυτής. Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα διατυπώνονται άλλωστε όλες οι προτάσεις για την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής, για την αξιοποίηση και διεύρυνση των θεσμών της άμεσης δημοκρατίας, για την ενεργοποίηση των πολιτών και της κοινωνίας σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

2. Η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία και το διεθνές σύστημα ισχύος

Το θεσμικό μοντέλο της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας έχει μάλιστα «θωρακιστεί» στο επίπεδο του διεθνούς δικαίου και έχει καταστεί κριτήριο συμμετοχής των κρατών σε σημαντικούς περιφερειακούς οργανισμούς, όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης και ιδίως η Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ ακόμη και στο επίπεδο του ίδιου του Ο.Η.Ε., η λεγόμενη διεθνής προστασία της δημοκρατίας³ –για όση πρακτική ση-

---

3. Βλ. αντί άλλων Th. BRUHA-K. ALSEN, «Η Δημοκρατία και το διεθνές Δίκαιο: Προβληματισμοί για τον προσανατολισμό και τις προκλήσεις της εποχής», σε Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, *Η Περικλέους Δημοκρατία στον 21ο αιώνα* (επιμ. Χρ. ΓΙΑΛΟΓΡΙΔΗΣ), 2006 σελ. 137 επ. και χυρώς L.A. SISILIANOS, *L'ONE et la democratization de l'état. Systèmes régionaux et ordre juridique universel* (préface de BOUTROS BOUTROS GHALI), 2000, ιδίως σελ. 89 επ., 121 επ., 161 επ., 217 επ. Ενδεικτική του επιπέδου του σχετικού προβληματισμού στο Συμβούλιο της Ευρώπης είναι η «πράσινη βίβλος» για το μέλλον της δημοκρατίας: P. SCHMITTER-A. TRECHSEL (επιμ.) *Green Paper on the Future of Democracy in Europe for the Council of Europe by a Working Group of High Level Experts*. Η «πράσινη βίβλος» λαμβάνει ως αφετηρία τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που γεννιούνται μέσα από την παγκοσμιοποίηση, την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, τη διαπολιτισμική μετανάστευση και «συγκατοίκηση», τις δημογραφικές εξελίξεις, τις τεχνολογικές αλλαγές, το αίσθημα ανασφάλειας κ.ο.κ., διέρχεται από τα προβλήματα λειτουργίας των δημοκρατικών-αντιπροσωπευτικών θεσμών, των κομμάτων

μασία έχει αυτό— ταυτίζεται ουσιαστικά με την προστασία των βασικών θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Μάλιστα από την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα και μετά, το κρίσιμο ζήτημα είναι η νομιμοποίηση των διεθνών επεμβάσεων στο εσωτερικό των κρατών-μελών του Ο.Η.Ε. στο όνομα αφενός μεν των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της προστασίας τους, αφετέρου δε της εγκαθίδρυσης και της αποκατάστασης της δημοκρατίας που υποτίθεται ότι αναγορεύεται έτσι σε αγαθό και κριτήριο υπέρτερο της εξωτερικής κυριαρχίας του κράτους, που δεν γίνεται αποδεκτή αν δεν βασίζεται σε μία εσωτερική κυριαρχία δημοκρατικά οργανωμένη και νομιμοποιημένη. Μόνον που αυτό φαίνεται να κρίνεται επιλεκτικά και κατά περίπτωση, ανάλογα με τη διεθνή συγκυρία και τον συσχετισμό δυνάμεων.

Η «ανθρωπιστική επέμβαση» που συντελείται πλέον στο όνομα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και

και της κοινωνίας των πολιτών και καταλήγει σε μία σειρά από συστάσεις για θεσμικές μεταρρυθμίσεις ή πολιτικές πρακτικές που έχουν δοκιμαστεί σε κάποιες χώρες ή έχουν προταθεί θεωρητικά («οικουμενική ιθαγένειας», ψήφος (σταυρός) προτίμησης, επιλογή με κλήρωση, ανάδειξη τακτικών και αναπληρωτών αντιπροσώπων, θέσπιση μηχανισμών πολιτικής συμμετοχής των μεταναστών, νέες εγγυήσεις για τη λειτουργία των μέσων ενημέρωσης, ασυμβίβαστα, ενδοκομματική δημοκρατία, κουπόνια χρηματοδότησης μη κυβερνητικών οργανώσεων και πολιτικών κομμάτων κατά την επιλογή του κάθε πολίτη κ.ο.κ.).

της δημοκρατίας, ως φαινόμενο των διεθνών σχέσεων ή μάλλον της διεθνούς πραγματικότητας, προϋποθέτει μία «οικουμενική» αντίληψη όχι μόνον για την εξωτερική, αλλά και για την εσωτερική κυριαρχία των κρατών και τα όριά της. Είναι προφανές ότι η αντίληψη αυτή για την κυριαρχία βασίζεται, ακόμη και θεωρητικά, δηλαδή ακόμη και στην πιο ιδεώδη και αθώα εκδοχή της, σε μία δυτικοκεντρική αντίληψη για τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου που έχει επικρατήσει διεθνώς μέσα από τη λειτουργία των διεθνών οργανισμών, μέσα από τη λειτουργία του διεθνούς συστήματος ενημέρωσης και μέσα από τον συσχετισμό των πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων σε έναν κόσμο που, ούτως ή άλλως, διακρίνεται από βαθύτατες και ακραίες ανισότητες μεταξύ των ηπείρων, των περιοχών και των πληθυσμών. Είναι άρα φανερό ότι ο βαθμός ευαισθησίας ή ανοχής απέναντι στην εξωτερική κυριαρχία των επιμέρους κρατικών οντοτήτων και απέναντι στην εσωτερική θεσμική τους διάρθρωση, από πλευράς δημοκρατίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εξαρτάται απολύτως από τη θέση τους στους διεθνείς ή έστω περιφερειακούς συσχετισμούς, μονιμότερους ή συγκυριακούς⁴.

---

4. Βλ. Ph. BRETON, «Ingérence humanitaire et souveraineté» *Pouvoirs* 67/1993, σελ. 59 επ. · P. BONIFACE, *Oι πόλεμοι του αύριο*,

3. Νέα συμφραζόμενα, νέες ισορροπίες

Με το τέλος του μεταπολεμικού διπολισμού και με την εγκαθίδρυση ενός νέου διεθνούς συστήματος ισχύος (που συνενώνει παραμέτρους στρατιωτικές, οικονομικές, τεχνολογικές, πολιτιστικές και εντέλει πολιτικές), αλλάζουν εμφανώς πλέον –ακόμη και στον λεγόμενο δυτικό κόσμο– όλα σχεδόν τα συμφραζόμενα της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας: η εθνική κυριαρχία βεστφαλικού τύπου, η οργάνωση του διεθνούς εμπορίου και της διεθνούς ροής των κεφαλαίων, η οργάνωση της πληροφόρησης και της επικοινωνίας, οι παγκόσμιοι στρατιωτικοί συσχετισμοί, η τεχνολογική βάση κ.ο.κ. Κυρίως αλλάζει η διάρθρωση των κοινωνιών αναφοράς

2004 (μετάφραση του *Les Guerres de Domain*, 2001, με εισαγωγή Σ. ΝΤΑΛΗ· Χ. ΡΟΖΑΚΗ, *Έγκλημα και τιμωρία. Το διεθνές ποινικό Δικαστήριο στη νέα παγκόσμια τάξη*, 2004, ιδίως σελ. 13 επ., 24 επ.· την εισήγηση της K. KOUFA, *Specific Human Rights Issues New Priorities in particular terrorism and counter terrorism, final report of the special rapporteur*, United Nation, Economic and Social Council Commission of Human Rights, 25.6.2004, ιδίως σελ. 15 επ., 22 επ..· Δ. ΜΠΕΛΑΝΤΗΣ, «Ανθρωπιστική επέμβαση και Τρομοκρατία: Η Δύση ως εγγυητής της ελευθερίας και ασφάλειας», σε A. MANITAKΗ-Α. ΤΑΚΗ (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από την ασφάλεια του κράτους στην ανασφάλεια δικαίου*, 2004, σελ. 127 επ..· K. ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *O προληπτικός πόλεμος και η παραχάραξη της λογικής*, 2005.

της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας και η πολιτική τους συμπεριφορά.

Η αλλαγή όλων αυτών των συμφραζομένων είναι, λοιπόν, αναπόφευκτο να επηρεάσει και τις ίδιες τις θεσμικές ισορροπίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στις χώρες όπου αυτή διήγυνσε τη μακρύτερη διαδρομή της και έφτασε στο πιο ολοκληρωμένο της σημείο. Αυτό που αλλάζει, κατά βάθος, είναι η ίδια η ισορροπία ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και την πολιτική κοινωνία, ισορροπία που βρίσκεται στο υπόβαθρο κάθε αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας⁵. Ας επαναλάβω όσο πιο συνοπτικά γίνεται μερικές κοινότοπες, αλλά κρίσιμες παρατηρήσεις.

Η ιστορική διεργασία που οδηγεί στη θεσμικά ολοκληρωμένη μορφή της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα είναι μακρά και σε μεγάλο βαθμό κινείται παράλληλα με τη διαμόρφωση της λεγόμενης βιομηχανικής κοινωνίας. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν αναπτύχθηκαν ή δεν εισήχθησαν αντιπροσωπευτικοί/συνταγματικοί θεσμοί σε προβιομηχανικές κοινωνίες. Στο δικό τους άλλωστε πλαίσιο αναπτύχθηκαν οι βασικές θεωρίες

---

5. Βλ. πιο αναλυτικά Εγ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, «Οι περιπέτειες της κοινωνίας των πολιτών», σε τον ίδιογ, σ. π. (υποσ. 1), σελ. 83 επ. Ακόμη Γ. ΠΑΣΧΟ, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία*, 1981², ιδίως σελ. 252 επ.

του κοινωνικού συμβολαίου και διαμορφώθηκαν ορισμένοι από τους βασικούς, ώς και σήμερα, κοινοβουλευτικούς θεσμούς με επίκεντρο την Αγγλία. Ο κορμός όμως της ιστορικής εξέλιξης της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας συνδέεται με αυτό το μοντέλο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και άρα με τις διαστρωματώσεις, τις αντιθέσεις συμφερόντων, τις τεχνολογικές εξελίξεις, τις θεωρητικές και πολιτικές αντιλήψεις, τις αισθητικές επιλογές, τις πρακτικές, τις νοοτροπίες και γενικά τις ιστορικές εμπειρίες των κοινωνιών αυτού του τύπου. Η μετάβαση συνεπώς σε μία άλλη συνθήκη, αυτήν της λεγόμενης μεταβιομηχανικής κοινωνίας σε συνδυασμό με την εντυπωσιακή αλλαγή των δεδομένων και των ρυθμών της διεθνούς οικονομίας και της τεχνολογίας, κυρίως αυτής της πληροφορικής και των επικοινωνιών, θέτει σε δοκιμασία τη σχέση της ίδιας της κοινωνίας (όπως αυτή μεταβάλλεται από πλευράς τεχνολογικής, αναπτυξιακής, δημογραφικής, μορφωτικής, εργασιακής, πολιτισμικής, και τελικά ιδεολογικής και πολιτικής), με τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας που έχουν διαμορφωθεί κάτω από τις πιο «σαφείς» και «ευανάγνωστες» συνθήκες της βιομηχανικής εποχής. «Σαφείς» και «ευανάγνωστες» για εμάς που τις αξιολογούμε αναδρομικά, από μία στοιχειώδη απόσταση ιστορικής ασφάλειας και σε αντιδιαστολή προς τις πολυπλοκότητες, τις αποχρώσεις,

τις ασάφειες, τις ρευστότητες και τις αντιφάσεις της μεταβιομηχανικής εποχής.

Τα τυπικά-θεσμικά στοιχεία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας διατηρούνται στο σύνολό τους, αλλά η λειτουργία τους και το ουσιαστικό τους περιεχόμενο μεταβάλλονται ριζικά.

Ανεξάρτητα λοιπόν από τους ποικίλους ορισμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και τη θεωρητική επεξεργασία του περιεχομένου της, αυτή ταυτίζεται –όπως ήδη σημειώθηκε – με τη συνταγματική δημοκρατία που διαμορφώθηκε κυρίως στην ευρωπαϊκή ήπειρο και τη Βόρεια Αμερική από την περίοδο των δύο μεγάλων επαναστάσεων του 18ου αιώνα, της Αμερικανικής και της Γαλλικής, μέχρι σήμερα. Υπάρχει συνεπώς ένας αναμφισβήτητος και ευρύτερα αποδεκτός πυρήνας της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής/πλουραλιστικής δημοκρατίας ο οποίος συγκροτείται από τα ελάχιστα αναγκαία στοιχεία που την περιγράφουν: οργάνωση περιοδικών και ελεύθερων εκλογών για την ανάδειξη κοινοβουλίου, δηλαδή ενός συλλογικού αντιπροσωπευτικού σώματος, που ασκεί κατά βάση τη νομοθετική αρμοδιότητα και έλεγχο επί της εκτελεστικής εξουσίας, υπό συνθήκες πολυκομματισμού, με διασφαλισμένη δηλαδή την ελεύθερη ίδρυση και λειτουργία πολιτικών κομμάτων που διεκδικούν τη συμμετοχή τους στο κοινοβούλιο και τη διακυβέρνηση της χώρας.

Αυτό το θεσμικό οικοδόμημα έχει –όπως είδαμε– στην άλλη του όψη τους θεσμούς και τις εγγυήσεις του συνταγματικού κράτους δικαίου, τους θεσμούς μιας δικαιοκρατικής και ως εκ τούτου πολιτικά φιλελεύθερης δημοκρατίας: την κατοχύρωση και τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιιωμάτων, ατομικών και ομαδικής δράσης, συμπεριλαμβανομένων σε μεγάλο βαθμό και των κοινωνικών, αλλά και δικαιιωμάτων νεότερης γενιάς, όπως τα οικολογικά και το δικαίωμα πρόσβασης στην κοινωνία της πληροφορίας, τη διάκριση των εξουσιών και τον δικαστικό έλεγχο της κρατικής εξουσίας, την ύπαρξη ανεξάρτητων αρχών, την υπαγωγή σε διεθνή συστήματα δικαστικού ελέγχου, όπως το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο κ.ο.κ.

Σε αυτό το θεσμικό οικοδόμημα εντάσσονται και τα εξίσου κρίσιμα και αναγκαία πλέον παράπλευρα στοιχεία του, όπως η άμεση ανάδειξη των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (ευρωεκλογές) στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η δημοκρατική ανάδειξη των αρχών της τοπικής αυτοδιοίκησης, η ελεύθερη λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων και βεβαίως η ύπαρξη θεσμών άμεσης δημοκρατίας (όπως το δημοφήφισμα ή η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία).

Αυτό όμως το θεσμικό σύστημα, παρότι περιγρά-

φεται, συγκροτείται και λειτουργεί σύμφωνα με τα συντάγματα των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών, έχει προ πολλού υπερκαλυφθεί από ένα πολύ πιο πολύπλοκο σύστημα πολιτικών, οικονομικών, επικοινωνιακών και θεσμικών πρακτικών, επιρροών και ισορροπιών που συγκροτείται και λειτουργεί σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο⁶.

---

6. Βλ. τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες αναλύσεις της S. SASSEN, *Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, 2001 (μετάφραση του *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*, 1996) ιδίως σελ. 39 επ., 93 επ., 125 επ.: της S. STRANGE, *Η υποχώρηση του κράτους. Η διάχυση της εξουσίας στην παγκόσμια οικονομία*, 2004 (μετάφραση του *The Defeat of the State – The Diffusion of Power in the World Economy*, 1999), ιδίως σελ. 17 επ., 19 επ., 41 επ., 67 επ., 129 επ., 169 επ.: του τέως Προέδρου του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου ANT. BALDASSARRE, *Globalizzazione contro Democrazia*, 2002, ιδίως σελ. 14 επ., 50 επ., 118 επ., 153 επ., 191 επ., 259 επ., 299 επ., 328 επ.: του V. CROUCH, *Μεταδημοκρατία*, 2001 (μετάφραση του *Coping with Postdemocracy*, 2001) ιδίως σελ. 55 επ., 91 επ., 117 επ., 147 επ., 179 επ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν πάντα οι παρατηρήσεις του E. HOBSBAWM, *Παγκοσμιοποίηση, Δημοκρατία και Τρομοκρατία*, 2007 (μετάφραση του *Globalisation, Democracy and Terrorism*, 2007), σελ. 117 επ., 139 επ. Για μια συνοπτική παρουσίαση του σχετικού συνταγματολογικού προβληματισμού βλ. X. ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟ, «Σύνταγμα και “αυτοκρατορική” διακυβέρνηση. Τα όρια μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής κυριαρχίας», σε Π. ΒΟΓΛΗΣ-Ι. ΛΑΛΙΩΤΟΥ-Γ. ΠΑΠΑΘΕΟΔΟΡΟΥ (επιμ.), *Ο πειρασμός της Αυτοκρατορίας*, 2006, σελ. 71 επ.

Την ίδια περίοδο (18ος-20ός αιώνας) αναπτύσσεται –όπως ήδη σημειώθηκε– μία εκτεταμένη και έντονη θεωρητική, πολιτική και ιδεολογική συζήτηση γύρω από τη φύση, τις λειτουργίες, τις ανεπάρκειες, τις αντιφάσεις και τις πιθανές βελτιώσεις της συνταγματικής/αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Πολλές από τις συμβολές στο διάλογο αυτό υπακούουν σε μια λογική νομική και θεσμική, όλες όμως έχουν στόχους τελικά πολιτικούς. Το ζητούμενο είναι κατά βάθος η «συμφιλίωση» μίας άνισης κοινωνίας και μίας οικονομίας των ανισοτήτων, με ένα θεσμικά δημοκρατικό πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης που βασίζεται στην αρχή της πολιτικής ισότητας και στην αρχή της προσωπικής και πολιτικής ελευθερίας. Με άλλη διατύπωση, το ζητούμενο είναι κατά βάθος πάντοτε η μεγαλύτερη δυνατή ουσιαστική, πολιτική και κοινωνική νομιμοποίηση των οργάνων της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας και των επιμέρους αποφάσεων και χειρισμών τους.

4. Αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία και διαχείριση κρίσεων

Ζητούμενο επίσης είναι πάντοτε η αντιμετώπιση των διάφορων κρίσεων της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας, ως μορφής διακυβέρνησης,

που είναι συνεπακόλουθες των διάφορων όψεων της κρίσης της πολιτικής και της κρίσης του κράτους: Εφόσον κυριαρχεί ως μορφή διακυβέρνησης η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία, όλα τα προβλήματα που σχετίζονται με την πολιτική και το κράτος μετατρέπονται σε προβλήματα δημοκρατίας⁷.

Η λειτουργία των θεσμών της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας είναι κάτι που δοκιμάζεται ακόμη και όταν δεν υπάρχει ιδιαίτερη ένταση. Για παράδειγμα, οι καθημερινές ανεπάρκειες και δυσλειτουργίες της δημόσιας διοίκησης μετατρέπονται σε πρόβλημα του πολιτικού συστήματος και άρα των ίδιων των θεσμών της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας. Το ίδιο συμβαίνει και με την παραμικρή ηθική παρεκτροπή ή παράνομη ενέργεια οποιουδήποτε πολιτικού προσώπου. Πολύ δε περισσότερο αυτό συμβαίνει όταν προκύπτουν δυσκολίες σχετικές με τη διαχείριση των δημοσιονομικών, μακροοικονομικών και αναπτυξιακών θεμάτων, την παρακολούθηση των εξελίξεων της διεθνούς οικονομίας (χρηματιστήρια, επιτόκια, τιμές πετρελαίου κ.ο.κ.), την αντιμετώπιση της ανεργίας, τη διαχείριση της δημοσιονομικής και δημογραφικής κρίσης των ευ-

---

7. Βλ. πιο αναλυτικά Εγ. BENIZELΟ, σ.π. (υποσ. 1) σελ. 42 επ. (για το κράτος ως διαχειριστή κρίσεων και τη σύγχρονη έννοια της κυριαρχίας).

ρωπαϊκών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης, την αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών, τις τυχόν διαταράξεις στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, της άμυνας και της ασφάλειας, το ζήτημα της μετανάστευσης κ.ο.κ.

Η καθημερινότητα της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας είναι «κρισιολογική» και όχι «φυσιολογική». Αυτό οδηγεί σε μία γενικευμένη απαξίωση της πολιτικής και της δημοκρατίας, χωρίς ευτυχώς κανείς –πλην οριακών και συνήθως γραφικών περιπτώσεων— να αρθρώνει τον περαιτέρω θεσμικό και πολιτικό λόγο της αμφισβήτησής της, γιατί λειτουργεί ακόμη η βαριά ιστορική μνήμη του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου και η ακόμη πιο νωπή μνήμη του μεταπολεμικού διπολισμού και της κατάληξής του μετά την κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού. Η καθημερινή διεθνής ειδησεογραφία αναδεικνύει επίσης τις αδιαμφισβήτητες αρετές της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας ως μοντέλου διακυβέρνησης, σε σύγκριση με οτιδήποτε άλλο υπάρχει στον σύγχρονο κόσμο.

5. Θεωρίες εργαστηριακές και θεωρίες εφαρμοσμένες

Συνεπώς, κατά τη λογική αυτή θεωρίες⁸, όπως οι διάφορες αρχαϊκές ή ριζοσπαστικές για τη δημοκρατία, η φιλελεύθερη, η πλουραλιστική ή η λεγόμενη οικονομική θεωρία της δημοκρατίας, οι ποικίλες θεωρίες της συμμετοχικής δημοκρατίας ή της δημοκρατίας των κοινωνικών συμφωνιών ή της λεγόμενης κοινωνικής δημοκρατίας, θεωρίες που συνδυάζουν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία με το οιμοσπονδιακό σύστημα, θεωρίες γηγεμονικές, πλειοψηφικές ή συναινετικές για τη δημοκρατία, θεωρίες κοινοτιστικές ή ρεπου-

---

8. Βλ. αντί πάρα πολλών μία έγκυρη και συστηματική παρουσίαση του φάσματος της σχετικής θεωρητικής συζήτησης από τον M.G. SCHMIDT, *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, 2004 (μετάφραση του *Demokratietheorien. Eine Einführung*, 2000), με πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές για κάθε θεωρητική εκδοχή. Βλ. επίσης F. CUNNIGHAM, σ.π. (υποσ. 1). Μία άλλη ταξινόμηση της σχετικής θεωρητικής συζήτησης παρουσίασε ο D. HELD, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, 2003 (μετάφραση του *Models of Democracy*, 1987). Μία πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση της γαλλόφωνης συζήτησης περί συμμετοχικής δημοκρατίας κάνει ο A. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Με τους πολίτες κατά του λαού*, 2006, σελ. 299 επ. Για την παρουσίαση της ρεπουμπλικανικής αντίληψης περί δημοκρατίας, βλ. J. SCHWARZMANTEL, *Για μια δημοκρατική πολιτεία: Ταυτότητα και συμμετοχή*, 2004 (μετάφραση του *Citizenship and Identity. Toward a New Republic*, 2004), ιδίως σελ. 73 επ., 88 επ., 131 επ., 195 επ.

μπλικανικές, διαβουλευτικές ή κονστρουκτιβιστικές, θεωρίες συμβατικές ή κριτικές ή σύνθετες, προσεγγίζουν τελικά επιμέρους πλευρές δύο μεγάλων και επίμονων θεμάτων: Πρώτον, της κοινωνικής και πολιτικής νομιμοποίησης των οργάνων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των αποφάσεών τους, δηλαδή –όπως είδαμε– της σχέσης «κοινωνίας των πολιτών» και «πολιτικής κοινωνίας» και, δεύτερον, της διαρκούς αναζήτησης τρόπων υπέρβασης της κρίσης της πολιτικής και της κρίσης του κράτους, υπό συνθήκες συνταγματικής δημοκρατίας.

Ανεξάρτητα συνεπώς από τις επιμέρους θεωρίες περί δημοκρατίας, υπάρχει ένα βασικό θεσμικό πλαίσιο που έχει διαμορφωθεί ιστορικά και συνταγματικά και το οποίο αναγνωρίζεται ευρύτατα και περιγράφεται και σήμερα ως «αντιπροσωπευτική δημοκρατία». Αυτό το πλαίσιο ισχύει παρά τις πιέσεις, τις κρίσεις, τις αλλοιώσεις και τις αλλαγές που υπέστη και υφίσταται και ανεξάρτητα από τη θεωρητική, πολιτική και ιδεολογική εκδοχή περί δημοκρατίας που κατά καιρούς φαίνεται να επικρατεί.

Αυτό το πλαίσιο, όπως τονίστηκε μόλις προηγουμένως, έχει προκύψει όχι μόνο συνταγματικά, αλλά και ιστορικά. Κανένα συνταγματικό κείμενο δεν μπορεί άλλωστε να προκύψει ερήμην των ιστορικών, κοινωνικών, αναπτυξιακών, πολιτιστικών και συγκυριακών, δηλαδή εν γένει των πολιτικών του προϋποθέσεων και

συμφραζομένων. Το κάθε εθνικό σύνταγμα αντιστοιχεί συνεπώς όχι μόνον σε συγκεκριμένο εθνικό κράτος αλλά και σε συγκεκριμένες κοινωνικές αναφορές, σε συγκεκριμένες ιστορικές συμπαραδηλώσεις, σε μία συγκεκριμένη θεσμική και πολιτική αυτοσυνειδησία και σε μία συγκεκριμένη συνείδηση ενότητας (ομοσπονδιακή, εθνική, περιφερειακή κ.ο.κ.). Ιστορικά άλλωστε, τόσο το συνταγματικό όσο και το δημοκρατικό φαινόμενο δεν προέκυψαν εν κενώ, αλλά στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτιστικών και εντέλει πολιτικών οντοτήτων που είχαν και έχουν πάντα μία αίσθηση κοινής μοίρας, ανεξάρτητα από την οπτική γωνία προσέγγισης και την ιδεολογική προεπιλογή του καθενός. Αυτή όμως η αίσθηση κοινής μοίρας και άρα γενικού συμφέροντος (βλ. παρακάτω, IV.7) διαμορφώνεται μέσα από θεσμικά συγκροτημένες διαδικαστικές εγγυήσεις που βασίζονται στην αρχή της πλειοψηφίας, σε αντίθεση προς οποιαδήποτε άλλη προσέγγιση που υποτάσσει την αρχή της πλειοψηφίας σε άλλα κριτήρια «αυθεντικότερης» διάγνωσης και πολιτικής εκπροσώπησης του γενικού συμφέροντος στο όνομα μιας «ουσιαστικής», άρα όχι πλειοψηφικής εκδοχής της δημοκρατίας ή στο όνομα άλλων αρχών αντί της δημοκρατίκης (όπως π.χ. η Führerprinzip).

Εφόσον βέβαια το συνταγματικό φαινόμενο, όπως και το δημοκρατικό φαινόμενο, συνδέεται με τις θεσμικές κοινωνικές και πολιτιστικές οντότητες, που

έχουν προκύψει ιστορικά και ονομάζονται κράτη, τότε τίποτε από όσα συνιστούν το περιβάλλον της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από το κρατικό φαινόμενο, σε αναφορά προς το οποίο συγκροτείται άλλωστε από τον 18ο αιώνα και μετά και το εθνικό φαινόμενο. Οι εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών, κυρίως γύρω από τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, επιβεβαιώνουν, νομίζω, σε εμπειρικό επίπεδο αυτήν τη σύνδεση του εθνικού, του κρατικού και του δημοκρατικού φαινομένου (υπό την έννοια της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας) σε διάφορες χωρικές ή πληθυσμιακές κλίμακες και υπό συνθήκες άλλοτε απλές, σαφείς και ειρηνικές και άλλοτε περίπλοκες, δύσχρονηστες και πολεμικές.

Από τον τεράστιο όμως αριθμό θεωριών που έχουν κατά καιρούς παρουσιαστεί και εξακολουθούν να παρουσιάζονται για τη δημοκρατία, τα προβλήματα, τις ανεπάρκειες, τις αντιφάσεις, τα όρια και τις παθογένειες της, αλλά και την αναμφισβήτητη σημασία της, πολύ λίγες είναι αυτές που έχουν, είτε ευθέως είτε εμμέσως συνδεθεί με συγκεκριμένες πολιτικές και θεσμικές εξελίξεις: Με συνταγματικές διαρρυθμίσεις και άλλαγές σε κάποιο ή κάποια κράτη. Άλλωστε τέτοιες εξελίξεις καταγράφονται κυρίως μετά από ιστορικές καμπές, όπως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η πτώση δικτατορικών καθεστώτων ή η κατάρρευση του

υπαρκτού σοσιαλισμού. Καταγράφονται επίσης μετά από στρατιωτικά και διεθνοπολιτικά γεγονότα, ενίστε θετικά, αλλά συνήθως πολύ αρνητικά για τη ζωή των ανθρώπων και το επίπεδο του πολιτικού πολιτισμού. Κορυφαίο παράδειγμα είναι οι κοινωνικές, ιδεολογικές, θεσμικές και τελικά στρατιωτικές και διεθνοπολιτικές καταστάσεις του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου που συνδέονται με το ναζιστικό και το φασιστικό φαινόμενο. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι τα φαινόμενα αυτά συνδέθηκαν με την αμφισβήτηση του πολιτικού φιλελευθερισμού, των δικαιοκρατικών αντιλήψεων και της επάρκειας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας να αντιμετωπίσει τα κοινωνικά, αναπτυξιακά και διεθνοπολιτικά ζητήματα της εποχής εκείνης. Αυτές συνεπώς οι ιστορικά εφαρμοσμένες θεωρίες έχουν προφανώς σημασία πολύ μεγαλύτερη από άλλες που παραμένουν σε ένα καθαρά εργαστηριακό επίπεδο ή επηρεάζουν τις πολιτικές συμπεριφορές μεμονωμένων ατόμων ή μικρών ομάδων.

6. Η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία ως πολιτικός και συνταγματικός πολιτισμός

Είναι προφανές ότι το θεσμικό σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας εκτός από το κανονιστικό του περιεχόμενο και τις ιστορικές του αναφορές συν-

δέεται με έναν ολόκληρο πολιτικό και συνταγματικό πολιτισμό⁹. Παραπέμπει σε ένα αξιακό σύστημα: σε νοοτροπίες, παραδοχές, πρακτικές και εν γένει κοινωνικά και πολιτικά αυτονόητα, χωρίς τα οποία δεν έχει κανένα νόημα, αλλά και καμία πραγματική πιθανότητα εφαρμογής. Πρόκειται ούμως για ένα αξιακό σύστημα που, όπως και το θεσμικό σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, είναι συνταγματικά καθορισμένο και κατοχυρωμένο. Κατοχυρώνεται δηλαδή στο σώμα του συντάγματος, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί ως ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο και κεκτημένο από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα. Στο κεκτημένο αυτό προστίθεται πλέον και όλο το σύστημα διεθνούς προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημοκρατίας και των σχετικών αξιών μέσω διεθνών συμβάσεων, όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κειμένων του soft law (διακηρύξεις, δηλώσεις, κατευθυντήριες αρχές που δεν έχουν αποκτήσει ακόμα τυπικά δεσμευ-

9. Βλ. κυρίως P. HÄBERLE, *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, 1998. Επίσης E. VENIZELOS, «The Universality of the Constitutional Civilization and the Necessity for a “Politicization of Globalization”», σε E. VENIZELOS-A. PANTELIS (επιμ.), *Civilizations and Public Law, European Public Law Series*, 2005 και Εγ. BENIZELO, «Η οικουμενικότητα του συνταγματικού πολιτισμού και η ανάγκη για “πολιτικοποίηση της παγκοσμιοποίησης”», σε τογ. ΙΔΙΟΥ ο.π. (υποσ. 1) σελ. 159 επ.

τικό χαρακτήρα, επηρεάζουν όμως τις αποφάσεις και την πρακτική των αρμοδίων πολιτικών και δικαστικών οργάνων σε διεθνές και εθνικό επίπεδο) ή άλλων μηχανισμών, όπως το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο.

Η ταύτιση του αξιακού περιεχομένου της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με έναν συγκεκριμένο πολιτικό και συνταγματικό πολιτισμό που καταγράφεται και κωδικοποιείται στα συνταγματικά κείμενα των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, όπως αυτά εξελίχθηκαν ιστορικά και ισχύουν σήμερα ως ένα είδος κοινού παρονομαστή, μας επιτρέπει να υπερβούμε τον σκόπελο πολύ σοβαρών θεωρητικών και ιδεολογικών ενστάσεων που έχουν προβληθεί κατά καιρούς ως προς τη σχέση δημοκρατίας και πολιτικού φιλελευθερισμού ή ως προς τη σχέση δημοκρατίας και κοινωνικού φιλελευθερισμού από διάφορούς οπαδούς της «δημοκρατικής ομοιογένειας», ως ουσιαστικής προϋπόθεσης της ελευθερίας και της ισότητας που βρίσκεται στη βάση του δημοκρατικού μοντέλου. Ύστερα όμως από τις ιστορικές εμπειρίες του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου, τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τις ψυχροπολεμικές ισορροπίες, την κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού, τη διάλυση οντοτήτων, όπως η Σοβιετική Ένωση και η Γιουγκοσλαβία, η ιστορική σχέση της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου, αλλά και των βασικών τουλάχιστον εγγυήσεων του κοινωνικού κράτους, όπως αποτυπώνονται στις

κοινές συνταγματικές βάσεις και παραδόσεις των ευρωπαϊκών κρατών, πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Άλλωστε από το πλήθος των θεωρητικών προσεγγίσεων της δημοκρατίας και της σχέσης δημοκρατίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σημασία έχουν –όπως είδαμε– αυτές που δοκιμάστηκαν ιστορικά και κυρίως αυτές που εγκιβωτίστηκαν σε ισχύοντα συνταγματικά και διεθνή νομικά κείμενα. Κείμενα όμως πράγματι ισχύοντα και όχι εικονικά.

Όταν συνεπώς κάνουμε λόγο για συνταγματική/αντιπροσωπευτική δημοκρατία παραπέμπουμε στο σύνολο των θεσμικών, αλλά και κοινωνικών, αναπτυξιακών, πολιτικών και εντέλει πολιτισμικών της συμφραζομένων: Το πολυφωνικό δημοκρατικό κράτος δικαίου και την κοινωνία που αντιστοιχεί σε αυτό. Για τα ευρωπαϊκά, μάλιστα, δεδομένα το πολυφωνικό δημοκρατικό κράτος δικαίου είναι –ευτυχώς– και κοινωνικό, δηλαδή, λίγο ή πολύ, αναδιανεμητικό και εγγυητικό ενός βασικού επιπέδου κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι ένα ευρωπαϊκό και αγγλοσαξονικό –ως προς την ιστορική του διαμόρφωση– θεσμικό σύστημα μπορεί να αξιώνει οικουμενική εφαρμογή ανεξάρτητα από τη βούληση άλλων λαών και χωρίς τις αναγκαίες προσαρμογές στα δικά τους αναπτυξιακά, κοινωνικά και πολιτιστικά δεδομένα.

7. Συμμετοχή και αντιπροσώπευση – Μία διαρκής αναζήτηση

Βέβαια, πολλοί θεωρούν –όπως είδαμε– την αντιπροσωπευτική δημοκρατία ως ένα ξεπερασμένο και «αφυδατωμένο» σύστημα που αποξενώνει τους πολίτες από τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Δηλώνουν κατά συνέπεια την προτίμησή τους σε διάφορες μορφές ουσιαστικής πολιτικής/δημοκρατικής ενεργοποίησης και άρα συμμετοχής των πολιτών στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας, της αυτοδιοίκησης, της γειτονιάς, του εργασιακού χώρου, των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, του κοινωνικού εθελοντισμού κ.ο.κ. ή αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στον πολιτικό ακτιβισμό των πολιτών στη «βάση» και στην αξιοποίηση των θεσμών της άμεσης δημοκρατίας (συλλογή υπογραφών για την υποβολή πρότασης δημοψηφίσματος, λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία, νέου τύπου κοινωνικά κινήματα, νέες μορφές διαδηλώσεων και διαμαρτυρίας, νέες μορφές διεθνούς αλληλεγγύης και διεθνούς ακτιβισμού κ.ο.κ.).

Όλες ούμως οι μορφές συμμετοχικής, διαδικαστικής ή διαβουλευτικής δημοκρατίας, στο μέτρο μάλιστα που φιλοδοξούν να καταλήξουν σε εφαρμόσιμες πολιτικές, ανεξάρτητα από την ονομασία που επιλέγεται και τη θεωρητική θεμελίωση που προβάλλεται,

δεν είναι παρά εκδοχές της ίδιας κατά βάση αγωνίας: να αποκτήσει ουσιαστικό πολιτικό περιεχόμενο και ουσιαστική κοινωνική νομιμοποίηση το θεσμικό οικοδόμημα της συνταγματικής/αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μέσα στο ευρύτερο κέλυφος της οποίας ανθίζουν και όλες οι δράσεις συμμετοχικής και άμεσης δημοκρατίας που σχετίζονται με την κοινωνία των πολιτών, ιδίως στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας.

Το πρόβλημα άλλωστε της πολιτικής υποαντιπροσώπευσης (βλ. παρακάτω III) συνδέεται με τον χαμηλό βαθμό πολιτικής συμμετοχής είτε στις τυπικές δημοκρατικές διαδικασίες (π.χ. στις τοπικές, εθνικές ή ευρωπαϊκές εκλογές στα κόμματα ή τα συνδικάτα), είτε στο δημόσιο γήγενεσθαι, στη δημόσια σφράγιδα και άρα στην πολιτική ως αντικείμενο ενδιαφέροντος και ως πεδίο δράσης των πολιτών. Η χαμηλή πολιτική συμμετοχή συνδέεται, εν πολλοίς, με την αριστικότητα των πολιτικών διακυβευμάτων όπως τα αντιλαμβάνεται ο πολίτης. Όταν επικρατεί η αίσθηση ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικά πολιτικά διακυβεύματα, ότι η δυνατότητα να ασκηθεί ουσιαστική επιρροή στη λήψη των αρίστιμων αποφάσεων είναι από πολύ μικρή έως μηδαμινή (είτε επειδή αυτές λαμβάνονται σε υπερθνικό επίπεδο είτε επειδή δεν διαφαίνεται πολιτική βούληση εφαρμογής μίας άλλης πολιτικής από τους βασικούς «παίκτες», δηλαδή κυρίως από τα κόμματα

εξουσίας ως συλλογικά πολιτικά υποκείμενα), τότε είναι φυσικό να κυριαρχούν φαινόμενα πολιτικής αποθάρρυνσης και απάθειας που αυξάνουν σημαντικά τον βαθμό πολιτικής υποαντιπροσώπευσης.

II

ΠΟΙΟΣ ΕΧΕΙ ΤΟ ΤΕΚΜΗΡΙΟ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ;

1. Η σύγχρονη πολιτική σημασία των παλαιών θεωριών περί εντολής

Οι παραδοσιακές νομικές θεωρίες¹⁰ που διαμορφώθηκαν γύρω από το ιστορικό και πολιτικό φαινόμενο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας έθεταν συνήθως ως κεντρικό ζήτημα τη νομική φύση της σχέσης που συνδέει τα όργανα της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας μεταξύ τους.

---

10. Βλ. ενδεικτικά τα όσα αναφέρονται στην υποσημείωση 1. Επίσης D. TURPIN, «Critique de la représentation», *Pouvoirs* 7/1978 σελ. 7 επ., Fr. d'ARCY (επιμ.), *La représentation*, 1985· την παλαιότερη μελέτη του M. DUVERGER, «Esquisse d'une théorie de la représentation politique», σε *L'évolution du droit public. Etudes en l'honneur d'A. Mestre*, 1956, σελ. 281 επ. και από τα τέλη του 19ου αιώνα τη διδακτορική διατριβή του N.N. SARIPOLOS, *La démocratie et l'élection proportionnelle*, τόμοι I και II, 1899. Βλ. N.N. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ,

Αν η σχέση μεταξύ κοινοβουλίου και εκλογικού σώματος αντιμετωπίζόταν νομικά ως σχέση μεταξύ δύο αμέσων (συνταγματικά προβλεπόμενων) οργάνων του κράτους, το κέντρο βάρους έπεφτε στην ελεύθερη εντολή των αντιπροσώπων και στην αυτοτελή και πρωτογενή ικανότητα του κοινοβουλίου να διαγιγνώσκει και να εφαρμόζει τη βούληση του έθνους, ασκώντας απλώς τις συνταγματικά προβλεπόμενες αρμοδιότητές του. Στην περίπτωση αυτή, σύμφωνα με τις λεγόμενες οργανικές θεωρίες, δεν μπορεί να γίνει κατά κυριολεξία λόγος για σχέση αντιπροσώπευσης, αλλά για σχέση μεταξύ αναδεικνύοντος (εκλογικό σώμα) και αναδεικνυομένου (Βουλή) οργάνου.

Οι γερμανικές προσεγγίσεις της θεωρίας των οργάνων του κράτους και η αγγλική αντίληψη περί «κυριαρχίας του κοινοβουλίου» μπορούν συνεπώς να ενταχθούν από κοινού στην ομάδα αυτή, που στη θε-

Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Τόμος Α, 1915/1987, σελ. 258 επ. · Αρ. ΜΑΝΕΣΗΣ, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II, 1961-1965 (ανατύπωση 1991), σελ. 52 επ., 173 επ. · Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Η σύγχρονη θεωρία περί «εντολής» εν τω Συνταγματικώ Δίκαιω, 1946. Για μια πιο σύγχρονη προσέγγιση του προβλήματος της αντιπροσώπευσης από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας, βλ. D. GAXIE, *La démocratie représentative*, 2003, ιδίως σελ. 41 επ., 77 επ., 123 επ. και βιβλιογραφικές αναφορές σελ. 155 επ. και το κλασικό έργο της H. RITKIN, *The Concept of Representation*, 1967. Επίσης Γ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ, *Η Δημοκρατία ως Ελευθερία. Δημοκρατία και αντιπροσώπευση*, 2007, σελ. 154 επ., 639 επ.

ωρητική αφετηρία της έχει ισχυρά στοιχεία αναγόμενα στο κανονικό δίκαιο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, στη σύγχρονη που προκάλεσε η Μεταρρύθμιση και στον συνοδικό θεσμό, όπως και όλα τα ιστορικά δεδομένα που συνδέονται με τη σχέση μονάρχη και κοινοβουλίου στην εξέλιξη των αγγλικών πολιτικών θεσμών.

Αντιθέτως, αν η σχέση αντιπροσώπου και αντιπροσωπευμένου αντιμετωπίζόταν ως μία σχέση πολιτικής νομιμοποίησης, το βάρος έπεφτε στην πολιτική, αλλά εντέλει και θεσμική υποχρέωση εκπροσώπησης συγκεκριμένων απόψεων και συγκεκριμένων πολιτικών δεσμεύσεων. Η πολιτική αυτή σχέση ναι μεν δεν οδηγεί στην εγκαθίδρυση μιας έννομης σχέσης εντολής και μάλιστα επιτακτικής, οδηγεί όμως σε ορισμένες θεσμικές συνέπειες, η απλούστερη αλλά και η κρισιμότερη από τις οποίες είναι η καταψήφιση στις επόμενες εκλογές. Αυτό βρίσκεται άλλωστε στην καρδιά της δημοκρατικής αρχής. Η σχέση αντιπροσώπου συνέδεε αρχικά τον κάθε αντιπρόσωπο ατομικά (μέλος του κοινοβουλίου) με την εκλογική του περιφέρεια και άρα το σώμα των εκλογέων του και το Κοινοβούλιο ως όργανο με το σύνολο του εκλογικού σώματος. Στην ουσία όμως από ένα σημείο και μετά συνέδεε κάθε κόμμα με την κοινωνική και εκλογική του βάση, άρα και κάθε κυβέρνηση και ως εκ τούτου κάθε κόμμα εξουσίας που βρίσκεται

στην αντιπολίτευση και διεκδικεί την εξουσία, με το σύνολο της κοινωνίας και ειδικά με το πολιτικό και εκλογικό ακροαστήριό του, ανάλογα με τις επαγγελίες και τις στοχεύσεις κάθε κόμματος.

Ο προβληματισμός αυτός αναγόταν στον ίδιο τον ιστορικό και ιδεολογικό πυρήνα της δημοκρατικής αρχής, αρχικά με την εκδοχή της «εθνικής κυριαρχίας» (με την έννοια της εσωτερικής κυριαρχίας του έθνους-λαού και όχι της εξωτερικής κυριαρχίας του ανεξαρτήτου εθνικού κράτους) και στη συνέχεια με την εκδοχή της «λαϊκής κυριαρχίας», με όλα όσα συνεπάγεται σε συνταγματικό επίπεδο η καθεμία από τις εκδοχές αυτές, κυρίως ως προς την πληρότητα των πολιτικών δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης.

Η επικράτηση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, η ψήφος των γυναικών, η διαμόρφωση των κοιμάτων μαζί με τη διστακτική στην αρχή και τη ρητή στη συνέχεια αναγνώριση του θεσμικού ρόλου τους, η οργανική σύνδεση των δημοκρατικών/αντιπροσωπευτικών θεσμών με την ωριμότερη και πληρέστερη προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης και στη συνέχεια των κοινωνικών δικαιωμάτων, οδηγεί σταδιακά στην απομάκρυνση του θεωρητικού ενδιαφέροντος από τη νομική φύση και το περιεχόμενο της σχέσης αντιπροσώπευσης μεταξύ αφενός μεν του έθνους ή ακόμη σαφέστερα του

λαού, αφετέρου δε του κοινοβουλευτικού σώματος και των μελών του. Η θεωρητική συζήτηση γύρω από την ελεύθερη ή επιτακτική εντολή των αντιπροσώπων σε σχέση με τη θεσμική οντότητα που αντιπροσωπεύεται (έθνος/λαός), έδωσε τη θέση της στη θεωρητική σύγκρουση ως προς τη θεσμική αποστολή των κομμάτων, το περιεχόμενο της κομματικής πειθαρχίας και τα όρια της κατά συνείδηση γνώμης και φήφου των αντιπροσώπων. Η νομική θεωρία της πολιτικής αντιπροσώπευσης έδωσε σταδιακά τη θέση της στην πολιτική θεωρία περί κομμάτων και στη νομική θεωρία για τη σχέση κόμματος και βουλευτή¹¹.

---

11. Βλ. ενδεικτικά τους συλλογικούς τόμους D. TSATSOS-D. SCHEFOLD-H.-P. SCHNAIDER (επιμ.), *Parteienrecht in europäischen Vergleich. Die Parteien in der demokratische Ordnungen des Staaten der Europäischen Gemeinschaft*, 1990· D. TSATSOS-E. VENIZELOS-X. CONTIADES (επιμ.), *Political Parties in the 21st Century*, 2004· Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ-Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ (επιμ.), *To μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, 2003. Βλ. επίσης Εγ. BENIZELOS, *To «ανοιχτό» κόμμα. Τα συλλογικά πολιτικά υποκείμενα της μεταβιομηχανικής εποχής*, γ' έκδοση, 2007 και τοι ίδιο, «Το «ανοιχτό» κόμμα ως απάντηση στην κρίση του κομματικού φαινομένου», σε τοι ίδιο, σ.π. (υποσ. 1), σελ. 50 επ. με περισσότερες βιβλιογραφικές αναφορές. Ακόμη την υπό δημοσίευση μελέτη του N. ΤΣΙΡΟΥ, *Για την κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα*. 2007 (που κάνει λόγο για «ένα μετα-αντιπροσωπευτικό πλαίσιο νομιμοποίησης, όπου οι ισχυροί θεσμοί του κράτους, της κυβέρνησης, των κομμάτων και του Κοινοβουλίου αποκτούν ως συνεταίρο όλο και περισσότερο τη δημόσια πολιτική σφαίρα»).

Κατά βάθος η μεταβολή αφορούσε το ίδιο το θεματικό στερεότυπο της σχέσης μεταξύ κοινοβουλίου (που εμφανιζόταν ως κοινωνικό και ιδεολογικό συμπαγές χωρίς ποτέ να είναι στην πραγματικότητα τέτοιο) και του έθνους/λαού (που εμφανίζεται επίσης ως ενιαία οντότητα χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις).

Από ένα σημείο και μετά εμφανίζεται στο προσήκυντο και κυριαρχεί η έννοια της κοινωνίας με τις αντιφάσεις, τις συγκρούσεις και τις διαιρέσεις της, δηλαδή με τις επιμέρους δυνάμεις της που αντιπροσωπεύονται σε ένα κοινοβούλιο όχι ενιαίο και συμπαγές κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά, αλλά διαιρεμένο σύμφωνα με τη διαστρωμάτωση και τις αντιθέσεις της κοινωνίας των πολιτών, όπως θα λέγαμε σήμερα, που συγκροτείται ως πολιτική κοινωνία μέσα από τις διαδικασίες πολιτικής και εκλογικής οργάνωσης και έκφρασης, δηλαδή αντιπροσώπευσής της (ανάλογα με το πολιτικό, κομματικό και εκλογικό σύστημα κάθε χώρας και κάθε εποχής).

Ιστορικά άλλωστε όλα αυτά τα φαινόμενα, από ένα σημείο και μετά, συνυπάρχουν και παλινδρομούν: Το «κοινωνικό ζήτημα», το «ζήτημα των πόλεων» που σηματοδοτούν την επικράτηση του βιομηχανικού μοντέλου παραγωγής και η καθολική φήφιση είναι τρία φαινόμενα που στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα ωθούν προς την ολοκλήρωση

του βασικού θεσμικού σχήματος της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας. Από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα οπότε και εμφανίζεται με σαφήνεια το συνταγματικό φαινόμενο έως το σημείο αυτό έχει περάσει περισσότερο από ένας αιώνας.

2. Η αμφισβήτηση των τεκμηρίων αντιπροσώπευσης

Στην αρχή του 21ου αιώνα τα ζητήματα που αφορούν την αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία τίθενται με διαφορετικό τρόπο. Το ζήτημα δεν είναι ούτε η θεωρητική επεξεργασία άλλων εννοιών που θα αντιταχθούν στην ανύπαρκτη «συμπάγεια» του κοινοβουλίου σε σχέση με το έθνος-λαό ή με το εκλογικό σώμα, ούτε ο βαθμός αντιπροσώπευσης της κοινωνίας και των δυνάμεων της στο κοινοβούλιο και τους άλλους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας. Το ζήτημα είναι ότι ακόμη και υπό την πιο επεξεργασμένη και εκλεπτυσμένη θεωρητική εκδοχή ως προς της αντιπροσώπευση των επιμέρους κοινωνικών δυνάμεων στους κοινοβουλευτικούς και άλλους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αυτοί οι θεσμοί στο σύνολό τους, ως θεσμικό σύστημα, έχουν χάσει το τεκμήριο πολιτικής και θεσμικής αντιπροσώπευσης της κοινωνίας των πολιτών που εδώ και πολύ καιρό συγκροτεί ισχυρούς παράπλευ-

ρους μηχανισμούς για τη μετατροπή της σε πολιτική κοινωνία.

Η αμφισβήτηση αυτή της κοινωνικής και πολιτικής αντιπροσωπευτικότητας των κοινοβουλευτικών και άλλων αντιπροσωπευτικών θεσμών αφορά βεβαίως κατά βάση τα κόμματα και τα κομματικά συστήματα και όχι αυτήν καθεαυτήν την οργανωτική λογική της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας. Το σημαντικότερο συνεπώς σύμπτωμα της κρίσης πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας είναι η αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής ικανότητας των κομμάτων στο όνομα της ιδεολογικής, αξιακής, κοινωνικής και προγραμματικής επαγγελίας του καθενός από αυτά. Αυτό αφορά κυρίως τα πολυσυλλεκτικά-πλειοψηφικά κόμματα εξουσίας ή μικρότερα κόμματα, με πιο περιορισμένο κοινωνικό ακροατήριο, που μετέχουν ή διεκδικούν τη συμμετοχή τους σε κυβερνητικούς συνασπισμούς.

Είχα την ευκαιρία να αναλύσω άλλοι¹² την καθημερινή σύγχρονη ανάμεσα στους τυπικούς, αντιπροσωπευτικούς, πολιτικούς θεσμούς που λειτουργούν σε συνάρτηση με το κομματικό σύστημα από τη μια, και τη στιγμιαία «δημοκρατία» των μέσων ενημέρωσης (που «συγχροτείται» κυρίως στα δελτία ει-

12. Βλ. πιο αναλυτικά Εγ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, σ.π. (υποσ. 1), σελ. 28 επ., 37 επ. Πρβλ. C. SUSTEIN, Republic.com, 2001, ιδίως σελ. 37 επ.

δήσεων και τις εκπομπές πολιτικού λόγου) από την άλλη. Τώρα το διαδίκτυο (που διαθέτει και το επιχειρηματικά ότι μέσω αυτού διαμορφώνονται οι τεχνικές προϋποθέσεις μίας «ψηφιακής άμεσης δημοκρατίας») έχει καταστεί το πεδίο της «δημοκρατίας» του διαδικτύου που λειτουργεί συνήθως ως πεδίο πολιτικής διαμαρτυρίας και κοινωνικής αυτοοργάνωσης. Το πεδίο αυτό προσφέρει τα πολύ σημαντικά προσόντα της αμεσότητας, της ταχύτητας, της χρονικά και θεματολογικά απεριόριστης δυνατότητας προσωπικής έκφρασης αλλά και δικτύωσης μέσα σ' έναν νέο ψηφιακό δημόσιο χώρο. Μέσα σ' έναν δημόσιο χώρο που δεν είναι όμως αυτός της παραγωγής και της πραγματικής οικονομίας, αλλά αυτός του δημόσιου λόγου ή μάλλον αυτός του προσωπικού και διαπροσωπικού λόγου που δεν είναι όμως ιδιωτικός, αλλά δημόσιος και ανεπίσημος ταυτόχρονα. Ένας τέτοιος λόγος, προσωπικός αλλά δημόσιος, εξατομικευμένος αλλά κοινής λήψης, παρεμβατικός πολιτικά αλλά άτυπος θεσμικά, οιζοσπαστικός αλλά συνήθως αποσπασματικός, ατομικός και συλλογικός ταυτόχρονα, εμπεριέχει μία πρωτοφανή δυναμική που αφορά την κοινωνία ως πεδίο λειτουργίας και αντιπαράθεσης πραγματικών δυνάμεων και όχι μόνο την κοινή γνώμη ως επικοινωνιακή οντότητα.

Παράλληλα εξελίσσεται η σύγκρουση ανάμεσα στη συναρτετική λειτουργία των θεσμών της αντιπρο-

σωπευτικής δημοκρατίας (χόμματα, κοινοβούλια, κυβερνήσεις κ.ο.κ.) που προσπαθούν να μετατρέψουν σε ενιαίο πολιτικό και πολιτειακό λόγο τα ποικίλα, επιμερισμένα, αντιφατικά και συγκρουόμενα συμφέροντα της κοινωνίας και τη μονοθεματική «δημοκρατία» των διάφορων οργανώσεων της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών που διεκδικούν το τεκμήριο της πολύ πιο αυθεντικής και ευαίσθητης έκφρασης των αντιδράσεων διαφόρων ομάδων πολιτών στα θέματα του ιδιαίτερου ενδιαφέροντός τους (οικολογικά, φεμινιστικά, καταναλωτικά, συνδικαλιστικά, δικαιοκρατικά, αντι-«παγκοσμιοποιητικά» κ.ο.κ.)¹³. Από την αφετηρία αυτή συγκροτούνται και όλα τα νέα κοινωνικά κινήματα στα οποία αναφερθήκαμε (παραπάνω, I.7). Κινήματα που ανεξάρτητα από τον δυναμισμό, τη μαζικότητα και τις μορφές δράσης που επιλέγουν (από την απλή συλλογή υπογραφών στο διαδίκτυο μέχρι τις μεγάλες και βίαιες διαδηλώσεις) έχουν αποσπασματικό και συχνά συγκυριακό χαρακτήρα και δεν συνιστούν μία ολοκληρωμένη πολιτική αντιπρόταση σε σχέση με τα υπάρχοντα συστήματα διακυβέρνησης. Βρισκόμαστε συνεπώς πάντα στο πλαίσιο της λογικής των ομάδων πίεσης, η ύπαρξη και λειτουργία των οποίων είναι κλασικό χαρακτηριστικό της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας.

---

13. Βλ. πιο αναλυτικά Εγ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 83 επ.

Ταυτόχρονα με τη στιγμιαία «δημοκρατία» των μέσων μαζικής ενημέρωσης, την «ψηφιακή» δημοκρατία του διαδικτύου και τη μονοθεματική «δημοκρατία» των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών εξελίσσεται και το φαινόμενο της προκαταλαμβάνουσας «δημοκρατίας» των ερευνών της κοινής γνώμης που διεκδικούν, με επιστημονικές μεθόδους και τίτλους, την ικανότητα διάγνωσης της βούλησης του κοινωνικού, άρα και του εκλογικού σώματος, όχι μόνο πριν λειτουργήσουν οι σχετικοί θεσμοί (όπως οι βουλευτικές ή δημοτικές εκλογές ή ένα δημοψήφισμα), αλλά και διαρκώς, για κάθε επιμέρους ζήτημα που μετατρέπεται σε δημοσκοπικού χαρακτήρα ερώτημα¹⁴.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις χρησιμοποιώ σκοπίμως τον όρο δημοκρατία εντός εισαγωγικών για να υποδηλωθεί ότι δεν πρόκειται για τη δημοκρατία ως συγκροτημένο θεσμικό σύστημα στο εσωτερικό του οποίου ασκούνται και τα δικαιώματα ομαδικής δράσης και πνευματικής ελευθερίας, αλλά για όφεις της δημόσιας σφαίρας που συγκροτείται με ποικίλους

---

14. Πρβλ. αντί πολλών την παρουσίαση του σχετικού θεωρητικού προβληματισμού που κάνει ο Γ. ΜΑΥΡΗΣ, «Δημοσκοπήσεις και Δημοκρατία στην Ελλάδα», σε Χρ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Ερευνες – Δημοσκοπήσεις 1999-2000*, 1999, σελ. 125 επ. (με περισσότερες βιβλιογραφικές αναφορές).

τρόπους, που διαμορφώνει ή έστω επηρεάζει την κοινή γνώμη. Η απόσταση όμως ανάμεσα στην κοινή γνώμη και το εκλογικό σώμα, όπως αυτό εκφράζεται θεσμικά, συμβολίζει και τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην πλουραλιστική δημόσια σφαίρα και την αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία.

Τίθεται σε αμφισβήτηση, παρ' όλα αυτά, η καταστατική σχέση μεταξύ του θεσμικού συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αφενός και της συνολικής και συστηματικής άσκησης της πολιτικής εξουσίας στο όνομα του γενικού συμφέροντος (βλ. παρακάτω, IV.7) αφετέρου. Κλονίζεται, με άλλα λόγια, το βαθύτερο κοινωνικό και θεσμικό θεμέλιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που εμφανίζεται με τη μορφή διαφόρων «τεκμηρίων αντιπροσωπευτικότητας» των θεσμών ενός δημοκρατικού συνταγματικού κράτους δικαίου: «Όλο το συμβατικό θεσμικό οικοδόμημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας βασίζεται κατ' αρχήν στο τεκμήριο ύπαρξης μιας σταθερής πλειοψηφίας στην πολιτική περίοδο μεταξύ δύο εκλογών, με εξαίρεση συγκεκριμένους θεσμούς άμεσης δημοκρατίας, όπως το δημοψήφισμα και η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία, που είναι όμως ιστορικά και λειτουργικά εναρμονισμένοι με το θεσμικό οικοδόμημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Η ύπαρξη του τεκμηρίου «σταθερής πλειοψηφίας» (η πιο παραδοσιακή εκδοχή του οποίου είναι η «δε-

δηλωμένη» εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής προς την κυβέρνηση, στο πλαίσιο ενός κλασικού κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης) δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει στους θεσμούς και τα όργανα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας –κυρίως στα κόμματα– η αίσθηση του πολιτικού κόστους και η συνείδηση της ανάγκης για άμεση και διαρκή επαφή με τη γενική κοινή γνώμη ή επιμέρους κατηγορίες της ή ότι δεν υπάρχει ανάγκη ή σκοπιμότητα διάγνωσης των τάσεων του εκλογικού σώματος μέσω ερευνών.

Η «σταθερή πλειοψηφία» ήταν πάντα απλώς τεκμαρτή και άρα ανατρέψιμη και αντικαταστάσιμη μέσω των εκλογικών διαδικασιών και τελούσε διαρκώς υπό την πίεση των δικαιωμάτων πνευματικής και άρα πολιτικής ελευθερίας (γνώμης, λόγου, τύπου κ.ο.κ.) και ομαδικής δράσης (συνεταιρίζεσθαι, συνέρχεσθαι κ.ο.κ.), η άσκηση των οποίων διαμορφώνει ούτως ή άλλως σε καθημερινή βάση αυτό που λέγεται «κοινή γνώμη». Ακριβέστερα, στο θεσμικό σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας συνυπάρχουν πάντοτε, πρώτον, θεσμοί και διαδικασίες που βασίζονται στην ύπαρξη μίας «γενικής» εκλογικής και στη συνέχεια κοινοβουλευτικής (ή και προεδρικής για τα προεδρικά συστήματα διακυβέρνησης) πλειοψηφίας που αρχίζει ως ρητή και εξελίσσεται ως τεκμαρτή. Δεύτερον, θεσμοί ρητής ειδικής πλειοψηφίας με τη μορφή διαδικασιών άμεσης έκφρασης της βούλησης του

εκλογικού σώματος συνήθως δημοψηφισματικού χαρακτήρα. Και, τρίτον, θεσμοί (χυρίως ελευθερίες και δικαιώματα ατομικής και ομαδικής δράσης) που κατατείνουν στην ή επιτρέπουν τη διαμόρφωση πραγματικών κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών που υποστηρίζουν, ανακόπτουν ή ανατρέπουν τη γενική τεκμαρτή, εκλογική και κοινοβουλευτική, πλειοψηφία.

Η μεταβολή που επήλθε δεν αφορά συνεπώς τη συχνότερη και δυναμικότερη αμφισβήτηση αυτού του τεκμηρίου «σταθερής πλειοψηφίας» στο διάστημα μεταξύ δύο εκλογών, αλλά τη γενικότερη και διαρκέστερη αμφισβήτηση του κλασικού θεσμικού οικοδομήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και την ανάδειξη ενός πιο σύνθετου θεσμικού, πολιτικού, κοινωνικού και επικοινωνιακού οικοδομήματος στο οποίο οι μηχανισμοί συγχρότησης και καταγραφής μεταβλητών κοινωνικών και πολιτικών πλειοψηφιών (που είναι από τη φύση τους διάχυτες), δεν τοποθετούνται απέναντι στο γενικό ερώτημα «ποιος κυβερνά», αλλά σε επιμέρους, συχνά εναλλασσόμενα και αντιφατικά, ερωτήματα για το ένα ή το άλλο ζήτημα, δηλαδή για το ερώτημα «πώς κυβερνά».

Εκ γενετής, βεβαίως, οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και γενικότερα του δημοκρατικού συνταγματικού χράτους δικαιίου λειτουργούν και ως θεσμοί «σταθερής» και ως μηχανισμοί «μεταβλητής» πλειοψηφίας. Για παράδειγμα, τα αντιπολιτευόμενα

κόμματα, τα εργατικά συνδικάτα και οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης πάντα διεκδικούν για τον εαυτό τους μία «αυθεντικότερη» σχέση αντιπροσώπευσης σε σχέση με το αντίστοιχο κοινωνικό και εκλογικό σώμα και λειτουργούν σχεδόν πάντα αμφισβητώντας το τεκμήριο αντιπροσώπευσης που επικαλείται η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία.

Η μεταβολή που έχει επέλθει αφορά –με βάση την τυπολογία που προτάθηκε λίγο παραπάνω– τη δραστική ενίσχυση των θεσμών ρητής ειδικής πλειοψηφίας καθώς και των θεσμών και των μηχανισμών που κατατείνουν στην ή επιτρέπουν την διαμόρφωση πραγματικών κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών που αμφισβητούν ή και ανακόπτουν τη γενική τεκμαρτή πλειοψηφία της εκάστοτε κυβερνητικής πλειοψηφίας: έρευνες της κοινής γνώμης που καταγράφουν δυσαρέσκεια ή αντίθεση προς κυβερνητικές πολιτικές ή συγκεκριμένα μέτρα, συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις διαμαρτυρίας, συγκέντρωση υπογραφών, τοπικά δημοψηφίσματα, αυστηρή και συνεχής δημοσιογραφική κριτική ιδίως στα τηλεοπτικά μέσα ενημέρωσης, αντιδράσεις οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, αντιδράσεις επιστημονικών ενώσεων ή ειδικών επιστημόνων με επιρροή στην κοινή γνώμη κ.ο.κ.

Αυτή η μεταβολή επιδρά βαθύτατα στην ίδια τη διάρθρωση, την τυπολογία και την λειτουργία των

κομμάτων και γενικότερα του πολιτικού συστήματος που καλείται να κινηθεί με σχετική επάρκεια και στο πεδίο της «σταθερής» και στο πεδίο της «μεταβλητής» πλειοφηφίας. Η πολιτική νομιμοποίηση της ανάδειξης των αιρετών πολιτικών οργάνων του κράτους και ιδίως των εκάστοτε κυβερνητικών πλειοφηφιών (πρακτικά συνεπώς του εκάστοτε πρωθυπουργού στα κοινοβουλευτικά συστήματα ή του προέδρου της δημοκρατίας/αρχηγού του κράτους σε όσες περιπτώσεις αυτός εκλέγεται άμεσα και ασκεί ουσιαστικές πολιτικές αρμοδιότητες στο πλαίσιο ενός προεδρικού ή ημι-προεδρικού συστήματος) διαφοροποιείται κατά τον τρόπο αυτό από την πολιτική νομιμοποίηση των επιμέρους κρίσιμων πολιτικών αποφάσεων που καλούνται να λάβουν κατά τη διάρκεια της θητείας τους τα όργανα αυτά. Η δημοκρατική πολιτική νομιμοποίηση των οργάνων αυτών δοκιμάζεται συνεπώς καθημερινά καθώς συγκροτούνται κοινωνικές και πολιτικές πλειοφηφίες αποδοχής ή απόρριψης όλων των επιμέρους κρίσιμων επιλογών τους, που εν μέρει μόνον ταυτίζονται με την πολιτική και κοινωνική βάση στήριξης τους κατά τον χρόνο της εκλογής τους. Η δημοκρατική νομιμοποίηση του οργάνου μετατρέπεται πολύ γρήγορα σε απλώς τυπική καθώς η ουσιαστική πολιτική και κοινωνική νομιμοποίηση των επιλογών, πρωτοβουλιών και αποφάσεών του τίθεται υπό διαρκή δοκιμασία, με αμιγώς πραγματικούς και

όχι νομικούς όρους, μέσα στους οποίους η σημασία της δημοκρατικής νομιμοποίησης της εκλογής του οργάνου είναι πάντα σημαντική, εφόσον όμως αυτό θέλει και μπορεί να ανθίσταται στις διακυμάνσεις της συγκυρίας διεκδικώντας μέσα από το στοίχημα της τελικής αξιολόγησης των επιλογών του, την εκλογική επιβεβαίωση και νίκη.

Αυτή η διαρκής αναζήτηση της δημοκρατικής νομιμοποίησης στις θετικές αντιδράσεις της κοινής γνώμης, οδηγεί στη διαμόρφωση μίας άμεσης και αδιαμεσολάβητης σχέσης ανάμεσα στο πολιτικά αποφασίζον όργανο που προβαίνει στους σχετικούς πολιτικούς και θεσμικούς χαρακτηρισμούς και στο έθνος-λαό, το εκλογικό σώμα, την κοινωνία, την κοινωνία των πολιτών, τους πολίτες, την κοινή γνώμη κ.ο.κ., ανάλογα με τη νομική ακρίβεια των εκφράσεών μας και την κοινωνιολογική ή πολιτειολογική εκδοχή που προτιμάμε ή τις γλωσσικές συνήθειες που επιχρατούν κάθε φορά. Η εκδοχή όμως αυτή της «διαρκούς και μη διαμεσολαβημένης θεσμικά δημοκρατίας» έχει ως πρώτο θεσμικό της θύμα το ίδιο το κοινοβούλιο.

Εξάλλου τα κοινοβούλια σπανίως πλέον (όταν π.χ. συγκροτείται στο Κογκρέσο πλειοψηφία διαφορετικού κοινωνικού προσανατολισμού με τον Πρόεδρο των ΗΠΑ ή όταν εμφανίζεται περίπτωση «συγκατοίκησης» άλλης προεδρικής και άλλης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και άρα κυβέρνησης στο ημι-προε-

δρικό γαλλικό σύστημα) ασκούν τον αυτοτελή και αντίρροπο θεσμικό τους ρόλο σε σχέση με την εκτελεστική εξουσία και ιδίως σε σχέση με τον πραγματικό πολιτικό κάτοχό της που συνήθως είναι μονοπρόσωπο όργανο. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, τα κοινοβούλια υποτάσσονται πολιτικά είτε στον πρόεδρο και την προεδρική του πλειοψηφία και νομιμοποίηση, είτε στον πρωθυπουργό/αρχηγό της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, δηλαδή σε ένα μονοπρόσωπο όργανο, είτε στην ομάδα των αρχηγών και των εκπροσώπων των κομμάτων που συγκροτούν έναν πολυκομματικό, πλειοψηφικό συνασπισμό. Η κρίση των κοινοβουλίων και του κοινοβουλευτισμού είναι άλλωστε ένα φαινόμενο που βρίσκεται στο επίκεντρο της πολιτικής και θεωρητικής συζήτησης ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου, σε συνδυασμό με πολλές θεωρητικές προσπάθειες «εκλογικέυσης» του κοινοβουλευτισμού μέσω της αποδοχής ή της προσπάθειας τεκμηρίωσης των φαινομένων της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας¹⁵. Η παλιά αυτή ιστορία είναι πάντα παρούσα.

Η αλλαγή αυτή ως προς τον ρόλο του κοινοβουλί-

15. Για τη σχετική θεωρητική συζήτηση την ιστορικά βεβαρημένη εποχή του μεσοπολέμου, βλ. αντί άλλων, B. MIRKINE-GUETZEVITZ, «Le régime parlementaire d'après-guerre», σε MÉLANGES P. NEGULESCO, 1935, σελ. 523 επ. και τον ίδιογ, *Les nouvelles tendances du droit constitutionnel*, 1931. Για την αντίληψη του

ου έχει εξελιχθεί παράλληλα και ταυτόχρονα με σημαντικές αλλαγές ως προς τη συγκρότηση και τον ρόλο των κομμάτων. Τα κόμματα κινούνται μεταξύ εσωτερικής πολυφωνίας, δημοκρατικού συγκεντρωτισμού και αρχηγικής συγκρότησης ανάλογα με την παράδοση και την ιδεολογική ταυτότητα του καθενός από αυτά και τα κομματικά συστήματα μέσα στα οποία λειτουργούν. Τα γενετικά χαρακτηριστικά των κομμάτων είναι όμως τα ίδια από τότε που το κομματικό φαινόμενο εμφανίζεται ιστορικά και αναλαμβάνει τις βασικές λειτουργίες στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας. Η διαρκής και χωρίς θεσμική διαμεσολάβηση αναζήτηση της δημοκρατικής νομιμοποίησης των επιλογών που συνήθως κάνει ο πραγματικός επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας αναβαθμίζει φαινομενικά τον ρόλο του κόμματος ή των κομμάτων της πλειοψηφίας καθώς το ζητούμενο είναι η πολιτική, οργανωτική και επικοινωνιακή στήριξη των επιλογών αυτών. Τελικά υποβαθμίζει όμως τον ρόλο του κόμματος ως θεσμού πολιτικής αντιπροσώπευσης και κοινωνικής και προγραμματικής σύνθεσης.

λεγόμενου «parlementarisme rationalisé», βλ. χαρακτηριστικά J.-C. COLLIARD, *Les régimes parlementaires contemporaines*, 1978, σελ. 278 επ. Για τα σύγχρονα δεδομένα βλ. αντί άλλων. G. SARTORI, σ.π. (υποσ. 2).

Αυτές οι εξελίξεις δεν αφορούν μόνον τα εκάστοτε κυβερνητικά, αλλά και τα αντιπολιτευόμενα κόμματα που κατ' ανάγκην και εκ των πραγμάτων λειτουργούν με την ίδια λογική, αντιγράφοντας σε μεγάλο βαθμό στο επίπεδο της ηγεσίας τους αυτό που συμβαίνει στο επίπεδο του πραγματικού επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας.

III

ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΥΠΕΡ-ΚΑΙ ΥΠΟ-ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ

1. Η αδυναμία θεσμικής εξισορρόπησης

Η σημαντικότερη όμως όψη της μετεξέλιξης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι η αδυναμία της να εξισορροπήσει τα φαινόμενα πολιτικής υποαντιπροσώπευσης και τα φαινόμενα πολιτικής υπεραντιπροσώπευσης. Η κοινωνία, τόσο ως κοινωνία των πολιτών, όσο και ως πολιτική κοινωνία διχάζεται βαθιά ανάμεσα σε δύο σκέλη: Το σκέλος της υποαντιπροσωπευόμενης και το σκέλος της υπεραντιπροσωπευόμενης πολιτικά κοινωνίας. Η διάκριση αυτή διαπερνά κοινωνικές, εισοδηματικές, μορφωτικές και ηλικιακές κατηγορίες, όπως διαπερνά και τις αντιπαραθέσεις στο πολιτικό και ιδεολογικό φάσμα και άρα τις εκλογικές προτιμήσεις σε σχέση με τα κόμματα.

Το φαινόμενο της πολιτικής υπό- και υπέρ- αντιπροσωπευσης δεν εντοπίζεται μόνον ή κυρίως στους

θεσμούς, τα όργανα και τις τυπικές/συνταγματικές διαδικασίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (π.χ. εκλογικές και κοινοβουλευτικές), αλλά και στον τρόπο άσκησης των συνταγματικών δικαιωμάτων και στη λειτουργία των κοινωνικών θεσμών, των συνδικαλιστικών οργανώσεων, των θεσμών της κοινωνικής αυτονομίας (π.χ. των συλλογικών συμβάσεων), των θεσμών της τοπικής αυτοδιοίκησης (που λειτουργούν επίσης ως θεσμοί αντιπροσώπευσης των δημοτών/πολιτών με ελάχιστες εξαιρέσεις ευρείας και άμεσης συμμετοχής), των μηχανισμών του επικοινωνιακού συστήματος κ.ο.κ. Ας δούμε μερικά παραδείγματα, πέραν του κλασικού, αλλά πάντοτε κρίσιμου ζητήματος της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες¹⁶ και στη λειτουργία των θεσμών της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας:

- ❖ Οι συνταξιούχοι και γενικότερα οι ηλικιωμένοι, όπως και οι νέοι εκτός παραγωγικής διαδικασίας, υποαντιπροσωπεύονται, τουλάχιστον συνδικαλιστικά και άρα στις διαπραγματεύσεις των κοινωνικών εταίρων.
- ❖ Το ίδιο ισχύει ως προς τους ανέργους σε σχέση με τους εργαζόμενους, ή με τους εργαζόμενους του ίδιω-

16. Βλ. τώρα Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ, *To φύλο της Δημοκρατίας, Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, 2002.

- τικού τομέα και ιδίως στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις σε σχέση με τους εργαζόμενους στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ή τους εργαζόμενους στις μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα.
- ❖ Περιττεύει να σημειωθεί ότι οι μετανάστες υποαντιπροσωπεύονται σε σχέση με τους ημεδαπούς και πολιτικά και συνδικαλιστικά.
  - ❖ Αντιστρόφως τα συμφέροντα των μεγάλων επιχειρήσεων σε σχέση με αυτά των πολύ μικρών επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων, όπως η μεταποίηση, σε σχέση με άλλους κλάδους, όπως ο τουρισμός, μάλλον υπεραντιπροσωπεύονται στους φορείς εκπροσώπησης των εργοδοτών τόσο στις επαφές με την κυβέρνηση και το πολιτικό σύστημα όσο και στις διαπραγματεύσεις των κοινωνικών εταίρων, όπως προκύπτει π.χ. από τις κατά καιρούς συζητήσεις για την αναδιάρθρωση του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών και Επιχειρήσεων.
  - ❖ Κατά την ίδια λογική στο κομματικό σύστημα και στα κομματικά όργανα υποαντιπροσωπεύονται όσοι έχουν επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις για τη φυσιογνωμία και τη λειτουργία του κομματικού συστήματος και όρα κρατούν αποστάσεις ή απέχουν τελείως από τις κομματικές δραστηριότητες και διαδικασίες. Το ίδιο ισχύει και γι' αυτούς που οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της ζωής τους δεν τους αφήνουν στην πραγματικότητα περιθώριο συμμετοχής στις κομματικές και γενικά τις πολιτικές διαδικασίες καθώς προτάσσονται άλλα ζητήματα επιβίωσης που καθιστούν «πολυτελή» την ενασχόληση με την πολιτική.

Η πολιτική, συνδικαλιστική, επικοινωνιακή και τελικά δημοκρατική υποαντιπροσώπευση μεγάλων κατηγοριών πολιτών¹⁷ που συγχροτούνται με ποικίλα κριτήρια και ως εκ τούτου η διαμόρφωση δύο κοινωνικών ημισφαιρίων, ενός υπέρ- και ενός υπό- αντιπροσωπευόμενου, τα οποία τέμνονται κατά περίπλοκο τρόπο μεταξύ τους, είναι το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Ούτε το θεσμικό σύστημα των προβλεπόμενων από το σύνταγμα αντιπροσωπευτικών οργάνων, ούτε τα κόμματα και το κομματικό σύστημα συνολικά, ούτε οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, ούτε οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών (που έχουν και αυτές μικρό ποσοστό συμμετοχής πολιτών σε σχέση με τα δηλωμένα ενδιαφέροντά τους), ούτε τα μέσα ενημέρωσης (με τις επιλογές όχι τόσο προσώπων, όσο απόψεων και αισθητικών αντιλήψεων στις οποίες δίνουν δημόσιο βήμα), ούτε το διαδίκτυο (εφόσον το ποσοστό πρόσβασης του γενικού πληθυσμού σε αυτό είναι ακόμη περιορισμένο, ιδίως στις μεγαλύτερες ηλικίες και τις λι-

17. Πρβλ. Ν. Ηλιοπούλος, *Νέοι δρόμοι για τη δημοκρατική πολιτική σκέψη. Κριτική παρουσίαση του πολιτικού σχολιασμού του Κορνήλιου Καστοριάδη*, 2005, ιδίως σελ. 83 επ., 85 επ. και αναφορά στη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα: *Participation et apathie politique dans la France contemporaines (Ve République: de 1958 à nos jours)*, 2005.

γότερο μορφωμένες ομάδες), μπορούν να καλύψουν το κενό πολιτικής αντιπροσώπευσης της κοινωνίας. Το κενό αυτό πρέπει βεβαίως να καλυφθεί θεσμικά. Μέσα όμως από την προσπάθεια θεσμικής κάλυψης (με τις συνταγματικές και άλλες νομικές εγγυήσεις και διευθετήσεις που τη συνοδεύουν) μπορεί να επιδιωχθεί και εν μέρει τουλάχιστον να επιτευχθεί και η κοινωνική, πολιτική και επικοινωνιακή του κάλυψη.

2. Η πολιτική υπο-αντιπροσώπευση σε πανευρωπαϊκό επίπεδο

Αν αυτό ισχύσει στο εθνικό επίπεδο και εν πολλοίς στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, τα πράγματα είναι πολύ χειρότερα σε πανευρωπαϊκό και εντέλει σε διεθνές επίπεδο καθώς στα επίπεδα αυτά δεν λειτουργούν ούτε καν οι συμβατικοί θεσμοί πολιτικής αντιπροσώπευσης που έχουν καθιερωθεί και λειτουργούν σε εθνικό, τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Ο τρόπος με τον οποίο εξελίχθηκε η υπόθεση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, δηλαδή της κύρωσης της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης από τα κράτη-μέλη είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αντίδρασης ορισμένων ευρωπαϊκών κοινωνιών, όπως η γαλλική και η ολλανδική, με αφορμή τα αντίστοιχα δημοφηγίσματα για την κύρωση της Συν-

θήκης, απέναντι στο λεγόμενο δημοκρατικό, αλλά και στο πολιτικό, ιδεολογικό και κοινωνικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το δημοκρατικό αυτό έλλειμμα είναι θεσμικό, αντιπροσωπευτικό και συμμετοχικό και αφορά τόσο την ίδια την ενδοκοινοτική διαδικασία λήψης αποφάσεων όσο και τον βαθμό ενημέρωσης και ουσιαστικής συμμετοχής των πολιτικών συστημάτων και κυρίως των κοινωνιών και άρα των κοινωνικών δυνάμεων των κρατών-μελών. Αυτό εξηγεί και τη σύγκλιση σε ένα «όχι» κατά του συμβολισμού του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, αλλά και κατά των κινδύνων ανατροπής των ισορροπιών μεταξύ του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου και του μεταβιομηχανικού μοντέλου ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας της Ευρώπης δυνάμεων που με συμβατικά κριτήρια μπορούν να χαρακτηριστούν αριστερές, αλλά και δεξιές. Με κίνητρα αναγόμενα άλλοτε στην αναγκη προστασίας του ρόλου του εθνικού κράτους και άλλοτε σε αντιδράσεις ρατσιστικές ή ξενοφοβικές.

Όλη συνεπώς η διαδικασία κατάρτισης και στη συνέχεια εγκατάλειψης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος είναι «σχολικό» παράδειγμα πολιτικής υποαντιπροσώπευσης των ευρωπαϊκών κοινωνιών με μόνη εξαίρεση τις δημοφηφισματικές διαδικασίες σε όσα κράτη-μέλη αυτές προσέλαβαν έντονο πολιτικό περιεχόμενο με αφορμή το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, αλλά ουσιαστικά για ζητήματα που προφανώς το υπερβαί-

νουν γιατί εκφράζουν τις βαθύτερες αγωνίες των ευρωπαίων πολιτών¹⁸.

Η υπογραφή της «μεταρρυθμιστικής» Συνθήκης της Λισσαβόνας (Οκτώβριος 2007) που έρχεται να αντικαταστήσει τη Συνθήκη για τη θέσπιση ενός Συντάγματος της Ευρώπης θέτει και πάλι επί τάπητος όλα αυτά τα προβλήματα. Η Συνθήκη της Λισσαβόνας δεν διατηρεί τους συμβολισμούς του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, αλλά ενσωματώνει όλο το κρίσιμο ουσιαστικό περιεχόμενό του, συμπεριλαμβανομένου και του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (με τις επιφυλάξεις του Ηνωμένου Βασιλείου και της Πολωνίας). Πρόκειται ούμως για μία νέα συνθήκη που πρέπει να κυρωθεί από όλα τα κράτη-μέλη σύμφωνα με τις συνταγματικές προβλέψεις του καθενός από αυτά. Το ερώτημα συνεπώς είναι εάν τελικά θα ολοκληρωθεί αυτή η πολύπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία χωρίς να μεσολαβήσουν κάποιες δύσκολες δημοψηφισματικές διαδικασίες, κάτι για το οποίο έχουν ήδη συμφωνήσει πολιτικά οι κυβερνήσεις των κρατών-με-

---

18. Βλ. κυρίως Δ.Θ. ΤΣΑΤΣΟ, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία – Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*, 2007 και τον ίδιον, *Η έννοια της δημοκρατίας στην ευρωπαϊκή συμπολιτεία*, 2007. Επίσης Εγ. BENIZELΟS, «Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ως καταλύτης της ευρωπαϊκής πολιτικής αμηχανίας», *Πολιτική Επιστήμη*, τεύχος 2, 2005, σελ. 7 επ.

λών. Η συμφωνία όμως των κυβερνήσεων δεν σημαίνει ότι αυτό θα γίνει και αποδεκτό στο εσωτερικό πολιτικό σύστημα όλων των κρατών-μελών και ιδίως στις χώρες εκείνες στις οποίες είχαν προηγηθεί ή επρόκειτο να διεξαχθούν κρίσιμα δημοψηφίσματα.

3. Η αμφισβήτηση των πολιτικών διακυβευμάτων

Η πολιτική υποαντιπροσώπευση της κοινωνίας συνδέεται άμεσα με την υποβάθμιση των πολιτικών διακυβευμάτων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Στην αρχή της ιστορικής της διαδρομής και για δύο περίπου αιώνες τα πολιτικά διακυβεύματα που έπρεπε να διαχειριστούν οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ήταν σημαντικά. Για την ακρίβεια, αυτό αφορούσε την αίσθηση των πολιτών ότι υπήρχαν σημαντικά θέματα διαχειρίσιμα σε εθνικό επίπεδο, δηλαδή στο επίπεδο του εθνικού – συνταγματικού – δημοκρατικού – κράτους δικαίου. Τώρα, αντιθέτως, είναι διάχυτη η αίσθηση ότι το επίπεδο αυτό – παρότι είναι πάντοτε σημαντικό – έχει χάσει και χάνει καθημερινά βαθμούς σημασίας. Τα ευρωπαϊκά και διεθνή δεδομένα διαμορφώνονται εκτός των θεσμικών όρων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Άλλωστε το ίδιο το εθνικό κράτος υποαντιπροσωπεύεται στους διεθνείς συσχετισμούς, παρότι

αυτή είναι η κρίσιμη βαθμίδα μέσα από την οποία μπορούν να επηρεαστούν οι συσχετισμοί αυτοί.

Το ίδιο το ιδεολογικό και θεωρητικό φάσμα των πιθανών επιλογών μέσω των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας περιορίζεται επίσης δραστικά, ύστερα ιδίως από την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, την ανάδειξη του ζητήματος της διεθνούς τρομοκρατίας και την εξελισσόμενη παγκόσμια ιδεολογική ή μάλλον ιδεοληπτική σύγχρονη που προσλαμβάνει έντονα θρησκευτικά, εθνοτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Η υποαντιπροσώπευση φτάνει συνεπώς έτσι στον πυρήνα της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας, δηλαδή στο ίδιο το διανοητικό της υπόβαθρο. Αυτό το φαινόμενο της γενικευμένης πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας είναι ομόλογο του φαινομένου του εσωτερικού κατακερματισμού της κοινωνίας που θέτει σε σοβαρό και προφανή κίνδυνο την κοινωνική συνοχή και άρα τη βαθύτερη δημοκρατική υφή του πολιτικού συστήματος μίας χώρας.

Η κατάργηση ή μάλλον η απαξίωση της διάκρισης μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς¹⁹, η επιχράτηση μίας επιστημονικοπολιτικής προσέγγισης που ενοχοποιεί

---

19. Βλ. πιο αναλυτικά Εγ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, Δύο λέξεις. Αριστερά-Δεξιά στην εποχή μας, 2006, με περισσότερες αναφορές.

το κράτος, το μέγεθος και τις δυσλειτουργίες του για όλα τα οικονομικά, αναπτυξιακά, κοινωνικά και θεσμικά προβλήματα, η απαξίωση των μεγάλων δημόσιων αγαθών (υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση, πρόνοια), η διάχυση της πεποίθησης ότι πρακτικά υπάρχει μία και μόνη λύση χωρίς πραγματική δυνατότητα διατύπωσης εναλλακτικών πολιτικών, είναι οι πιο συνήθεις όψεις του φαινομένου της πολιτικής υποαντιπροσώπευσης, σχι μόνο των κοινωνιών αλλά και των ίδιων των πολιτικών ιδεών. Αυτό οδηγεί όχι απλώς στην αμφισβήτηση, αλλά τελικά στην ακύρωση των πολιτικών διακυβευμάτων και στην υποτιθέμενη «αυτοματοποίηση» των πολιτικών επιλογών που εμφανίζονται ως αναγκαστικές και αυτονόητες πράξεις καθημερινής πολιτικής και διοικητικής διαχείρισης που απαιτούν απλώς τεχνική επάρκεια. Η κρίση της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας ως κρίση πολιτικής αντιπροσώπευσης και συνακόλουθα πολιτικής νομιμοποίησης, φτάνει έτσι στον πυρήνα της, στην αμφισβήτηση ή μάλλον στην παράκαμψη του ίδιου του φάσματος των πολιτικών και ιδεολογικών αυτοτοποθετήσεων και επιλογών των πολιτών.

I V

ΤΑ ΠΡΟΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑ-ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Κάτι περισσότερο και όχι κάτι λιγότερο

Απαιτείται συνεπώς μία νέα θεσμική σύνθεση που θα καλύπτει, εν μέρει τουλάχιστον, το κενό αυτό. Απαιτείται, με άλλα λόγια, η μετάβαση προς μία μετα-αντιπροσωπευτική (άλλα πάντοτε συνταγματική) δημοκρατία αρχικά σε εθνικό επίπεδο, ικανή όμως να δώσει απάντηση στο δημοκρατικό και πολιτικό έλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στο οξύτατο πρόβλημα της παγκόσμιας δημοκρατικής διακυβέρνησης που φαίνεται κατά τραγικό τρόπο σε όλες τις εν εξελίξει κρίσεις ανά τον κόσμο.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει συνεπώς να είναι κάτι πλέον της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των αρχών της και όχι κάτι λιγότερο από αυτήν²⁰. Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία

---

20. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον έχει από την άποψη αυτή το κλασικό

δεν μπορεί να προκύψει απλώς και μόνο μέσα από την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής, μέσα από την εντατικότερη χρήση των θεσμών άμεσης δημοκρατίας, όπως το δημοψήφισμα και η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία, μέσα από τη χρήση των νέων φημιακών τεχνολογιών και την ενίσχυση και αξιοποίηση των δυνατοτήτων της κοινωνίας της πληροφορίας για λόγους διοικητικούς ή πολιτικούς ή μέσα από την

βιβλίο του B. BARBER, *Ισχυρή δημοκρατία. Συμμετοχική πολιτική για μια νέα εποχή*, 2007 (μετάφραση του *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*, 1983/2003 (20ή επετειακή έκδοση) που εκδόθηκε πλέον και στα ελληνικά με πρωτοβουλία του Κέντρου Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων. Ο Barber όπως προκύπτει κυρίως από τον πρόλογό του για την 20ή επετειακή έκδοση του βιβλίου (σελ. 11 επ.), και το κεφάλαιο 10 με τον τίτλο: «Η σημερινή πραγματικότητα: Θεσμοποίηση της ισχυρής δημοκρατίας στον σύγχρονο κόσμο» (σελ. 495 επ.), αναζητά θεσμούς που να προστίθενται ακριβώς σε αυτούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και να τους ενεργοποιούν. Πιο συγκεκριμένα αναζητά θεσμούς: 1. Ρεαλιστικούς, δηλαδή ικανούς να λειτουργήσουν 2. Συμβατούς και συμπληρωματικούς σε σχέση με τους βασικούς αντιπροσωπευτικούς θεσμούς των μεγάλης κλίμακας κοινωνιών 3. Ικανούς να αντιμετωπίσουν τις φιλελεύθερες ανησυχίες 4. Ικανούς να αντιμετωπίσουν τα εμπόδια που θέτει, αλλά και τις ευκαριότερες που παράγει ο εκσυγχρονισμός και η εξέλιξη της τεχνολογίας. 5. Εναλλακτικούς, δηλαδή τέτοιους που να επιτρέπουν να αντιταχθεί στην «κυβέρνηση των επαγγελματιών» μια «κυβέρνηση πολιτών». Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζει (εν έτει 1983) έναν κατάλογο προτάσεων όπως οι συνελεύσεις της γειτονιάς, οι τηλεδιασκέψεις-συνεντεύξεις πολιτών, ο «συνεταύρισμός πολιτικής επικοινωνίας», η ίση πρόσβαση στην πληροφορία και τη γνώση (τώρα θα

αναζήτηση ευρύτερων κοινωνικών συναίνεσεων ή τη σύναψη κοινωνικών συμφωνιών. Όλα αυτά, εφόσον συνδυάζονται μεταξύ τους και με το κατάλληλο κοινωνικό κλίμα, δηλαδή με τις ανάλογες κοινωνικές και πολιτικές νοοτροπίες και πρακτικές βεβαίως και μπορούν να συμβάλουν. Χρειάζεται όμως κάτι πολύ πιο συγκροτημένο, που να μπορεί να χαρακτηρισθεί ως μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

2. Μία δημοκρατία μεταπλειοψηφική

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να είναι μεταπλειοψηφική και όχι αντιπλειοψηφική. Οι μεταπλειοψηφικές εγγυήσεις αφορούν κυρίως τους «θε-

---

λέγαμε μέσω του διαδικτύου), η κλήρωση για μία σειρά από τοπικά αξιώματα, η αποποινικοποίηση συμπεριφορών σε συνδυασμό με θεσμούς εναλλακτικής δικαιοσύνης, η ηλεκτρονική ψηφοφορία και βέβαια η ενίσχυση του δημοψηφίσματος και της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας. Κατάλογος θεσμικών καινοτομιών με στόχο την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής και άρα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας περιλαμβάνεται και στην «πράσινη βίβλο» του Συμβουλίου της Ευρώπης για το μέλλον της Δημοκρατίας (σ. π., υποσ. 3). Πρόκειται για έναν κατάλογο αφενός μεν ιδεών, αφετέρου δε θεσμών και πρακτικών που εφαρμόζουν σε ορισμένες χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης ή έχουν προταθεί θεωρητικά και μπορούν ενδεχομένως να εφαρμοστούν. Πρβλ. από τη σκοπιά της ρεπουμπλικανικής θεωρίας του J. SCHWARZMANTEL, σ. π. (υποσ. 8) σελ. 195 επ.

σμούς αναπαραγωγής» (π.χ. εκλογικές διαδικασίες) και τους «θεσμούς ελέγχου» (π.χ. δικαιώματα ομαδικής δράσης των πολιτών και ανεξάρτητες αρχές) ενός δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης.

Για παράδειγμα, στο ισχύον ελληνικό Σύνταγμα, μετά την αναθεώρησή του το 2001, προβλέπονται αυξημένες πλειοψηφίες των 2/3 του συνολικού αριθμού των βουλευτών, για την άμεση –από τις επόμενες βουλευτικές εκλογές– αλλαγή του εκλογικού συστήματος και για τη ρύθμιση του ζητήματος της ψήφου των πολιτών που βρίσκονται εκτός επικρατείας. Οι κανόνες σύνθεσης του εκλογικού σώματος και το εκλογικό σύστημα είναι θεσμοί αναπαραγωγής του δημοκρατικού συστήματος και άρα γύρω από τη διαμόρφωσή τους πρέπει να συγκεντρώνεται πλειοψηφία ευρύτερη της συνήθους.

Κατά την ίδια λογική για την επιλογή των μελών των ανεξαρτήτων αρχών που προβλέπονται συνταγματικά απαιτείται η αυξημένη πλειοψηφία των 4/5 των μελών της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής. Οι ανεξάρτητες αρχές είναι «θεσμοί ελέγχου» του πολιτικού συστήματος, όπως βέβαια και η δικαιοσύνη. Γι' αυτό αντίστοιχη διαδικασία πρέπει να ισχύει και για την επιλογή των προσώπων που καταλαμβάνουν τις χορυφαίες δικαστικές θέσεις.

Δίπλα στην αρχή της πλειοψηφίας που είναι αναμφίβολα η πρώτη προϋπόθεση για τη λειτουργία κάθε

δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης, εγκαθιδρύεται πλέον και η αρχή της συναίνεσης, όχι μόνο ως πολιτική επιδίωξη, αλλά ως συνταγματικός κανόνας που διέπει τη λειτουργία κρίσιμων θεσμών και παρέχει εγγυήσεις στην εκάστοτε μειοψηφία, όταν αυτό είναι αναγκαίο, δηλαδή εκεί όπου τίθενται ζητήματα «αναπαραγωγής» ή ελέγχου του συστήματος.

Η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία είναι, όπως τονίστηκε κατ' επανάληψη, ταυτισμένη με το κράτος δικαίου και μάλιστα με το συνταγματικό κράτος και όλες τις θεσμικές εγγυήσεις που το συνοδεύουν ή μάλλον που το συνιστούν: Η διάκριση των εξουσιών και ιδίως η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, ο δικαστικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων και άρα των νομοθετικών επιλογών της πλειοψηφίας, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και τώρα πλέον η συγκρότηση και λειτουργία ανεξάρτητων αρχών, συνταγματικής μάλιστα περιωπής. Όλες αυτές οι θεσμικές εγγυήσεις λειτουργούσαν όμως και λειτουργούν πάντα και ως εστίες παραγωγής πολιτικών πρωτοβουλιών και εξελίξεων είτε σε συνεργασία με την εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία και την κυβέρνηση, είτε σε αντίθεση προς αυτήν, είτε εκ των πραγμάτων και εκ του αποτελέσματος, ανεξάρτητα από τις προθέσεις των προσώπων που στελεχώνουν τα κρίσιμα όργανα, προθέσεις που μπορεί να είναι απολύτως θεσμικές και χωρίς καμία πολιτική σκοπι-

μότητα: Μία εισαγγελική έρευνα, μία δικαστική απόφαση, μία πράξη ή ένα πόρισμα ανεξάρτητης αρχής, μπορεί να έχει πολύ σημαντικές επικοινωνιακές και πολιτικές επιπτώσεις ή να παράγει πολύ σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα π.χ. σε σχέση με το εργασιακό καθεστώς ή το ύψος των συντάξεων μεγάλων κοινωνικών ομάδων.

Τα «θεσμικά αντίβαρα», που είναι μία κλασική έννοια στη θεωρία του κράτους και του συντάγματος, ιστορικά, νομικά και πολιτικά διαχρίνονταν πάντοτε σε αντίβαρα δικαιοκρατικού χαρακτήρα (όπως η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας) και σε αντίβαρα πολιτικού χαρακτήρα (όπως οι τυχόν αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας που ασκούνται αυτοτελώς και άρα σε αντίθεση προς την κυβέρνηση που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της πλειοψηφίας της Βουλής). Και στο ένα και στο άλλο πεδίο δημιουργήθηκαν και δημιουργούνται πάντα εντάσεις σχετικές π.χ. με τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, τη σχέση πολιτικής και δικαστικής εξουσίας ή τον θεσμικό ρόλο του αρχηγού του κράτους στο πλαίσιο ενός κοινοβουλευτικού συστήματος διαχυβέρνησης.

Μία μετα-πλειοψηφική και μετα-αντιπροσωπευτική θεώρηση της δημοκρατίας πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να βασίζεται σε μία πιο ειλικρινή και διαφανή

σχέση μεταξύ πολιτικών και δικαιοκρατικών οργάνων. Οι διέξοδοι στα λάθη, τις αμηχανίες, τις αδράνειες ή τις αδυναμίες των πολιτικών και δημοκρατικά νομιμοποιημένων οργάνων δεν μπορεί να αναζητούνται διαρκώς σε θεσμικούς μηχανισμούς πολιτικής υποκατάστασης που διέπονται από τη λογική πως αυτά που δεν μπορεί ή δεν θέλει να κάνει η εκάστοτε κυβέρνηση πρέπει να τα κάνει ο εισαγγελέας, ο δικαστής ή μία ανεξάρτητη αρχή.

Τα θέματα που τίθενται εκτός του πεδίου της τελικής αρμοδιότητας των πολιτικών οργάνων και άρα της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος είναι προφανές ότι αυξάνονται. Η αύξηση των απειλών που παράγει το κράτος αλλά και η ίδια η κοινωνία συμπεριλαμβανομένης και της οικονομίας και άρα των οικονομικών συμφερόντων, σε βάρος των πολιτών οδηγεί σε αντίστοιχη επέκταση του καταλόγου των δικαιωμάτων και των θεσμικών εγγυήσεων. Στα δικαιώματα και στις θεσμικές εγγυήσεις δεν λειτουργεί η αρχή της πλειοψηφίας, ούτε πρέπει να επικρατεί η λογική της συγκυρίας και των αναγκών της. Η κλασική όμως θεσμική δομή της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας όπως έχει εδώ και δεκαετίες σταθεροποιηθεί, διαμορφώνει μία ισορροπία μεταξύ πολιτικών και δικαιοκρατικών οργάνων στην οποία προστίθενται πλέον πολύ λίγα στοιχεία, όπως οι ανεξάρτη-

τες αρχές ή οριακές αλλαγές στη δικονομική οργάνωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Αυτό που δεν έχει ρυθμιστεί ούτε είναι εύκολο να ρυθμιστεί είναι η κοινωνική και πολιτική ευθύνη των δικαιοκρατικών οργάνων που λαμβάνουν αποφάσεις με ισχυρό κοινωνικό και πολιτικό αντίκτυπο. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεσμικής διάρθρωσης ως προς τις σχέσεις μεταξύ πολιτικών και δικαιοκρατικών οργάνων αυτό που μπορεί να γίνει προκειμένου να διευκολυνθεί η εφαρμογή της αρχής της συναίνεσης και η λειτουργία μίας μετα-πλειοψηφικής αντίληψης είναι να καταστεί κοινή συνείδηση και παραδοχή πως για μία σειρά κρίσιμων θεμάτων ο τελικός λόγος ανήκει σε όργανα μη πολιτικά, αλλά δικαστικά ή εν γένει δικαιοκρατικά. Συνεπώς στο ίδιο το πεδίο της πολιτικής πρέπει να ενσωματωθεί αυτή η διάσταση. Και οι διάφορες πολιτικές προτάσεις, πρωτοβουλίες ή αποφάσεις πρέπει να λαμβάνουν εκ προοιμίου υπόψη αυτόν τον εγγενή θεσμικό περιορισμό που πολλές φορές δεν γίνεται αντιληπτός από τους πολίτες.

Κατά βάθος επανέρχεται διαρκώς το κλασικό ζήτημα των σχέσεων δημοκρατίας και πολιτικού φιλελευθερισμού που διαμορφώνει και ταυτοχρόνως οριοθετεί το ίδιο το πεδίο της πολιτικής. Από την άποψη αυτή η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν απαλλάσσεται από τα βαριά φιλοσοφικά, ηθικά και ιστορικά δι-

λήγματα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Οφείλει όμως να τα θέτει και να τα αντιμετωπίζει με πολύ πιο ανοιχτό και καθαρό τρόπο. Αυτόν τον τρόπο προσπαθεί να οργανώσει η αναφορά στην αρχή της συναίνεσης και στη μετα-πλειοψηφική δημοκρατία όχι με την έννοια της κατάργησης ή της αγνόησης της αρχής της πλειοψηφίας χωρίς την οποία δεν υπάρχει δημοκρατία, αλλά με την έννοια του σεβασμού των δικαιοκρατικών και συναίνετικών εγγυήσεων στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε.

Τα πολιτικά όργανα οφείλουν συνεπώς να έχουν διαρκή και πλήρη συνείδηση δύο πραγμάτων. Πρώτον, πως οφείλουν να κινούνται μέσα σε ένα πλαίσιο όχι μόνο δημοκρατικό αλλά και δικαιοκρατικό και δεύτερον, πως όταν αυτά αδυνατούν ή αποφεύγονταν να αντιμετωπίσουν κάποιο πολιτικό ζήτημα είναι πολύ πιθανό αυτό να αντιμετωπιστεί τελικά από κάποιο δικαστικό όργανο ή κάποια ανεξάρτητη αρχή. Από την άλλη πλευρά τα όργανα της δικαστικής εξουσίας και οι ανεξάρτητες αρχές θα πρέπει να έχουν διαρκή και πλήρη συνείδηση του γεγονότος ότι ασκούν εξουσία και ότι με τις πράξεις ή παραλείψεις τους παράγουν κοινωνικό και πολιτικό αποτέλεσμα μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο που είναι όχι μόνο δικαιοκρατικό αλλά και δημοκρατικό. Όχι μόνον εθνικό αλλά και ευρωπαϊκό και διεθνές. Μία μετα-πλειοψηφική θεώρηση της δημοκρατίας είναι συνεπώς δημοκρατική

και δικαιοκρατική ταυτοχρόνως. Αυτό δεν είναι όμως ζήτημα μόνον ή κυρίως θεσμικών ρυθμίσεων αλλά πολιτικών και κοινωνικών αντιλήψεων, νοοτροπιών και πρακτικών.

3. Μία δημοκρατία συναινετική, αλλά όχι συντεχνιακή

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να είναι συναινετική, αλλά όχι συντεχνιακή. Η αναζήτηση της ευρύτερης συναίνεσης και η επιδίωξη σύναφης κοινωνικών συμφωνιών δεν μπορεί να υποκαθιστά, αλλά πρέπει να συμπληρώνει την αρχή της πλειοφηφίας. Η μετα-αντιπροσωπευτική αντίληψη της δημοκρατίας δεν είναι συνεπώς μία κορπορατίστικη αντίληψη περί δημοκρατίας²¹, καθώς τίποτα δεν μπορεί

21. Βλ. ενδεικτικά ΜΑΝ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, 2000, σελ. 91 επ., 133 επ. (για τον λεγόμενο συντεχνιακό σοσιαλισμό και τη λειτουργική αντιπροσώπευση), 169 επ. (για τη λεγόμενη δημοκρατία των ενώσεων). Πρβλ. Γ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟ, *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, 2001, ίδιως σελ. 31 επ., 225 επ. Αξίζει νομίζω να σημειωθεί εδώ ότι η ιδέα μίας «επαγγελματικής αντιπροσωπείας» δηλαδή μίας δεύτερης Βουλής επαγγελματικής αντιπροσώπευσης (σε συνδικαλιστική/συντεχνιακή βάση) είχε αναπτυχθεί με σθένος κυρίως μέσα από την ανάδειξη των αδυναμιών του αντιπροσωπευτικού συστήματος από τον Λ. ΔΙΓΚΟΥ

να υποκαταστήσει την αμιγώς πολιτική συμμετοχή και την ελεύθερη και ίση ψήφο των πολιτών, ανεξάρτητα από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του καθενός από αυτούς, ανεξάρτητα δηλαδή από την κοινωνική τους ανισότητα και τους ποικίλους κοινωνικούς καταναγκασμούς που συνοδεύουν τον κάθε έναν από αυτούς.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να είναι πάντα θεσμική και πολιτική, δηλαδή να αναζητά και να εφαρμόζει μία αντίληψη για το γενικό συμφέρον (βλ. παρακάτω, IV.7) που να είναι αποδεκτή από την πλειοψηφία των πολιτών. Αυτό είναι ιδιαίτερα απαιτητικό για τους θεσμούς συλλογικής, κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης και έκφρασης, όπως τα κόμματα που πρέπει να γίνουν «ανοιχτά», δηλαδή ικανά να λειτουργήσουν μέσα σ' ένα μετα-αντιπροσωπευτικό θεσμικό και κοινωνικό περιβάλλον που

(L. DUGUIT), *To Κοινωνικόν Δίκαιον, το Ατομικόν Δίκαιον και η μεταμόρφωση του κράτους* (μετάφραση Α.Ι. Σβωλογ), Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκη, 1923. Πρόκειται για τη μετάφραση δοκιμίου που συγκροτείται από τρεις διαλέξεις που έκανε ο L. Duguit στην Ecole des Hautes Etudes Sociales τον Μάρτιο του 1908. Στην ελληνική έκδοση προτάσσεται ενθουσιώδης εισαγωγή του A. Σβωλογ για τις απόψεις του Duguit. Σημειωτέον ότι ο κίνδυνος του κορπορατισμού ελλοχεύει σε κάποιες εκδοχές της «συμμετοχικής δημοκρατίας». Βλ. σχετικά CUNNINGHAM, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 137 επ., όπου και βιβλιογραφία.

έχει πολιτικές αξιώσεις πολύ μεγαλύτερες από αυτές που παραδοσιακά έχει ένα αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης. Ανάλογες αξιώσεις υπάρχουν και για τα πολιτικά πρόσωπα που καλούνται να αντεπεξέλθουν σε πολιτικές συνθήκες πολύ πιο πολύπλοκες και δύσχρηστες.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία αποζητά, συνεπώς, και προϋποθέτει την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την πολιτική, για τα δημόσια πράγματα και τον δημόσιο βίο, καθώς χωρίς την αποκατάσταση του ενδιαφέροντος, της σημασίας και της κρισιμότητας της πολιτικής δεν είναι εφικτή η αποκατάσταση της σημασίας και της κρισιμότητας των δημοκρατικών θεσμών.

4. Μία δημοκρατία της συμμετοχής και της συν-απόφασης και όχι μόνον της διαβούλευσης

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να είναι, σε κάθε περίπτωση, δημοκρατία της συμμετοχής²² και μάλιστα σε όλα τα επίπεδα (από το χαμηλότερο τοπικό επίπεδο έως αυτό της εθνικής πολιτικής σκηνής και της διαμόρφωσης των ευρωπαϊκών πολι-

22. Βλ. υποσ. 8.

τικών, έτσι ώστε η Ευρώπη να διαδραματίζει σοβαρό ρόλο στα διεθνή πράγματα).

Η διαβούλευση ως διαδικασία σταδιακής αναζήτησης της συναίνεσης μεταξύ «συζητητών» που μοιράζονται έναν κοινό κώδικα πολιτιστικών, κοινωνικών και θεσμικών αντιλήψεων λειτουργεί στη μικρή κλίμακα των τοπικών κοινωνιών ή των χώρων εργασίας, αλλά είναι πολύ δύσκολο να αποδώσει στην κλίμακα του εθνικού κράτους ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Άλλωστε, κάποιοις οργανώνει πάντα και κατευθύνει τη συζήτηση. Επίσης κάποιοις διαχειρίζεται τα θέματα και άρα αποφασίζει κατά τη διάρκεια της διαβούλευσης, που μπορεί να είναι μακρά, με πολλές ενδιάμεσες διακυμάνσεις της συγκυρίας που συχνά παράγει κρίσεις οι οποίες αξιώνουν άμεση αντιμετώπιση. Η διαβούλευση επομένως ως μέθοδος ενημέρωσης και συμμετοχής και ως αξιακού χαρακτήρα προσανατολισμός στην αναζήτηση της ευρύτερης δυνατής συναίνεσης και όχι μόνον της ελάχιστης αναγκαίας πλειοψηφίας, έχει μεγάλη σημασία. Δεν μπορεί όμως σε καμία περίπτωση να υποκαθιστά τις τυποποιημένες, δηλαδή θεσμικά οργανωμένες και διαφανείς δημοκρατικές διαδικασίες λήψης των αποφάσεων.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν μπορεί άρα ποτέ να αντικαθιστά την αρχή της πλειοψηφίας, την αρμοδιότητα της πλειοψηφίας να αποφασίζει τελικά (με σεβασμό πάντα στα διαδικαστικά δι-

καιώματα της μειοψηφίας που δεν τίθεται υπό τον έλεγχο της πλειοψηφίας), με διαδικασίες απλής διαβούλευσης. Διαδικασίες καθολικές ή πολύ περισσότερο δειγματοληπτικές, που αναθέτουν την αρμοδιότητα «σύνθεσης» των απόψεων και λήψης της τελικής απόφασης σε όργανα μονοπρόσωπα ή ολιγομελή που υποτίθεται ότι είναι υπόλογα απευθείας ενώπιον του αρχικού ευρύτερου σώματος πολιτών (π.χ. του εκλογικού σώματος ή του συνόλου των μελών ενός κόμματος) είτε εκ των πραγμάτων, είτε εκ του αποτελέσματος, είτε εκ των υστέρων, είτε με συνολική δημοψηφισματικού τύπου έγκριση χωρίς δυνατότητες συμμετοχής στη διαχείριση και διαμόρφωση των επιμέρους σημείων μίας απόφασης.

Ύπό την έννοια αυτή η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν είναι σε καμία περίπτωση μία «δημοκρατία της εξουσιοδότησης», δηλαδή της ανάθεσης της ευθύνης και της εξουσίας σε ένα μονοπρόσωπο συνήθως όργανο με ισχυρή πολιτική νομιμοποίηση και «αδιαμεσολάβητη» επιφρονή στο εκλογικό σώμα αναφοράς. Με άλλα λόγια, η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν είναι σε καμία περίπτωση το όχημα για την αναβίωση λαϊκιστικών μορφών διακυβέρνησης που μπορεί να εμφανίζονται και ως εκδοχές συμμετοχικής δημοκρατίας, αλλά αντιθέτως η πιο εξελιγμένη μορφή θεσμοποιημένης και ορθολογικής συμμετοχής των πολιτών στη διαμόρφωση του πολιτικού γίγνεσθαι.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να αξιοποιεί όλες τις σύγχρονες τεχνολογικές δυνατότητες και διαδικασίες, αλλά δεν μπορεί να ταυτίζει τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, δηλαδή την εντυπωσιακή αύξηση των δυνατοτήτων συμμετοχής που προσφέρει η τεχνολογία των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής σε συνδυασμό με το διαδίκτυο, με αυτό καθεαυτό το δικαίωμα πολιτικής και δημοκρατικής συμμετοχής και την πραγματική άσκησή του, ούτε με την ουσία των διακυβευμάτων (κοινωνικών, ιδεολογικών, οικονομικών και άλλων) που καλείται να διαχειριστεί²³.

5. Η αξιοποίηση των θεσμών άμεσης δημοκρατίας

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει συνεπώς να ισχυροποιεί τους θεσμούς, τόσο της αντιπροσωπευτικής όσο και της άμεσης δημοκρατίας²⁴, αλλά δεν μπορεί να τους αντιμετωπίζει αντιπαραθετικά διασπώντας την ενιαία και συστηματική αντίληψη

---

23. Βλ. χαρακτηριστικά C. SUSTEIN, σ. π. (υποσ. 12).

24. Βλ. ενδεικτικά Y. PAPADOPOULOS, *Démocratie directe*, 1998. Επίσης Θ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στο αναθεωρημένο σύνταγμα του 1975. Από την αντιπροσώπευση στην ταυτότητα*, 1988· Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Το δημοφήρισμα. Ο ρόλος και η σημασία του θεσμού στη σύγχρονη δημοκρατία*, 1997.

περί γενικού συμφέροντος (βλ. παρακάτω, IV.7) που οφείλει να διαχειρίζεται κάθε δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης.

Επιπλέον η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν μπορεί να εκληφθεί ως άθροισμα σημειακών απαντήσεων που δίνουν οι πολίτες σε συγκεκριμένα κρίσιμα ή δευτερεύοντα ερωτήματα δημοφηφισματικού χαρακτήρα.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να είναι αποτελεσματικό, λειτουργικό και επαρκές σύστημα διακυβέρνησης με εσωτερική συνοχή μεταξύ όλων των επιμέρους όψεων μίας κυβερνητικής και άρα κρατικής πολιτικής: από τη φορολογία και τη δημοσιονομική διαχείριση μέχρι την αναδιανεμητική λειτουργία του κοινωνικού κράτους· από την εκπαιδευτική πολιτική και την πολιτική ανθρωπίνων πόρων μέχρι το μοντέλο ανάπτυξης, τη διασφάλιση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και την καταπολέμηση της ανεργίας· από την εξωτερική πολιτική και την πολιτική ασφάλειας και άμυνας μέχρι την πολιτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης· και από την οργάνωση των τοπικών κοινωνιών και τη συνεργασία με τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών μέχρι τον σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων όλων των πολιτών χωρίς καμία απολύτως διάκριση.

Ένα τέτοιο διαρκές και καθολικό σύστημα διακυβέρνησης για να είναι επαρκές και διαφορετικό (για να

είναι δηλαδή πράγματι μετα-αντιπροσωπευτικό), πρέπει να ενσωματώνει στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό στοιχεία συμμετοχικά και διαβουλευτικά και θεσμούς άμεσης δημοκρατίας. Είναι όμως υποχρεωμένο να περιλαμβάνει και όλους τους θεσμούς και τους μηχανισμούς αντιπροσώπευσης, που διασφαλίζουν την εκλογή οργάνων, συχνά ολιγομελών ή μονοπρόσωπων. Όλα αυτά παραπέμπουν κατ' ανάγκην σε ζητήματα γνωστά αλλά επίμονα, όπως η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των κοιμάτων και η σχέση τους με την κοινωνία των πολιτών, το κοιματικό σύστημα, το εκλογικό σύστημα, η χρηματοδότηση των πολιτικών δραστηριοτήτων και λειτουργιών, η σχέση πολιτικού και επικοινωνιακού συστήματος κ.ο.κ.

Όλες συνεπώς οι θεωρητικές προσεγγίσεις του δημοκρατικού φαινομένου είναι αναγκασμένες εντέλει να δώσουν συγκεκριμένες και εφαρμόσιμες απαντήσεις σε αυτό τον κατάλογο πιεστικών, πρακτικών, συνταγματικών, νομοθετικών, δηλαδή θεσμικών, αλλά φυσικά και κοινωνικών, νοοτροπιακών και εντέλει πολιτικών ερωτημάτων.

6. Μία δημοκρατία με αξιακό περιεχόμενο

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να βασίζεται στην «επανενεργοποίηση» του αξιακού

υπόβαθρου της κλασικής συνταγματικής/αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και άρα στην ουσιαστική αξιοποίηση των στοιχείων της συνταγματικής, πολιτικής και κοινωνικής ηθικής που ιστορικά γεννήθηκε μαζί με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία ή μάλλον λειτούργησε ως προϋπόθεση και περιβάλλον της: Οι εγγυήσεις του κράτους δικαίου, η πολυφωνία, η ανεκτικότητα, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η αναζήτηση συναινέσεων, ο κοινωνικός διάλογος και όλα τα άλλα δημοκρατικά αυτονόητα πρέπει να αποκτήσουν ξανά ουσιαστικό και ενεργό περιεχόμενο μέσα στις συνθήκες μιας σύγχρονης μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Μίας κοινωνίας που δεν είναι εύκολο να διατηρήσει τη συλλογική συνείδηση της ενότητάς της καθώς οξύνονται οι εσωτερικές της διαιρέσεις και αντιφάσεις, οι εισοδηματικές και πολιτιστικές ανισότητες, οι ατομικές και συλλογικές ανασφάλειες.

Υπό την έννοια αυτή η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι πρωτίστως μία θεσμικά οργανωμένη στρατηγική διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης που απαιτεί εντέλει να υπάρχουν διασφαλίσεις κοινωνικής δικαιοσύνης. Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία συνδέεται άρα εκ των πραγμάτων με την ανάγκη να αντέξει, να αναδιοργανωθεί και να λειτουργεί αποτελεσματικά το κοινωνικό κράτος δικαίου. Αυτό αφορά για τα δικά μας δεδομένα το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, ως μοντέλο

θεσμικής, κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης υπό πολύ πιο δύσκολες και πιεστικές πλέον διεθνείς συνθήκες.

Επειδή όμως στο σημείο αυτό χρησιμοποιώ τους όρους «αξιακό περιεχόμενο» και «συνταγματική, πολιτική και κοινωνική ηθική», πρέπει να διευκρινίσω ότι χρησιμοποιώ τους όρους αυτούς όχι ως μέσα αναγωγής σε μία ιδεαλιστική, ηθικολογική ή πολύ περισσότερο μεταφυσική αντίληψη περί δημοκρατίας, αλλά με το ιστορικό και θεσμικό τους περιεχόμενο.

Αναφέρομαι συνεπώς σε ένα σύστημα ρυθμίσεων (αρχών και κανόνων), αλλά και πρακτικών (θεσμικών, πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών) που είτε γεννιούνται ιστορικά μαζί με την αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία και συγκροτούν τις προϋποθέσεις και το περιβάλλον της, είτε προκύπτουν σε μεταγενέστερες ιστορικές φάσεις της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας, του χράτους δικαίου και (για τα ευρωπαϊκά τουλάχιστον δεδομένα) του κοινωνικού χράτους. Όλα αυτά τα στοιχεία πρέπει όμως να έλθουν και πάλι στην επιφάνεια, να ανανεωθούν, να διασυνδεθούν, να συμπληρωθούν, να αποκτήσουν νέα δυναμική και χυρίωσ να αποκτήσουν προστιθέμενη θεσμική, πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική αξία. Αυτό επιδιώκει η συζήτηση για τη μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Από την άποψη αυτή το σύστημα των δικαιωμά-

των, των θεσμικών εγγυήσεων, των διαδικασιών, των ελεγκτικών μηχανισμών, των αντιβάρων, των πρακτικών και εντέλει των νοοτροπιών που σχετίζονται με την αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία και τα συμφραζόμενά της, συνιστά μία ολόκληρη αντίληψη περί αξιών και μία ολόκληρη συνταγματική ηθική, θετικιστικής αναμφίβολα καταγωγής και θεμελίωσης που πρέπει να βρει ξανά την επαφή με την κοινωνία και τους πολίτες υπερβαίνοντας την κρίση πολιτικής υποαντιπροσώπευσής τους. Αυτό προσπαθεί να εισφέρει η πρόταση περί μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

7. Μία δημοκρατία του γενικού συμφέροντος

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν μπορεί συνεπώς να αγνοήσει ή να υποτιμήσει τις πολιτικές και κοινωνικές λειτουργίες όλων των παράπλευρων, αλλά πανίσχυρων μηχανισμών και παγιωμένων πρακτικών: των μέσων ενημέρωσης, του διαδικτύου, των ερευνών της κοινής γνώμης, των «μονοθεματικών» οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών κ.ο.κ. Πρέπει όμως μέσα από τη λειτουργία των πρακτικών και των μηχανισμών αυτών να αναπτύξει και πάλι την ανυπέρβλητη και κορυφαία λειτουργία των δημοκρατικών/πολιτικών θεσμών που συνθέτουν και εκφρά-

ζουν μία ενιαία και συστηματική αντίληψη περί γενικού συμφέροντος²⁵, μέσα από τον πολυμερισμό και την πολυδιάσπαση μιας κοινωνίας που είναι πολύπλοκη, αντιφατική, συγκρουσιακή και ανασφαλής, δηλαδή άδικη και άνιση και γι' αυτό αναζητά τη συνοχή της στις εγγυήσεις ενός σύγχρονου δημοκρατικού κοινωνικού κράτους δικαίου.

Υπό την έννοια αυτή η αναζήτηση και η πολιτική έκφραση του γενικού συμφέροντος γίνεται κατά διαφορετικό τρόπο από τις επιμέρους πολιτικές δυνάμεις, ανάλογα με τις κοινωνικές, αξιακές, ιδεολογικές και προγραμματικές αντίληψεις της καθεμίας από αυτές. Το γενικό συμφέρον (ως πρόταγμα των κοινούποιντων που διεκδικούν την εκλογική και κοινοβουλευτική πλειοψηφία και θέλουν μέσα από τη διαδικασία αυτή να μετατρέψουν την ιδεολογική και αξιακή αντίληψη που προβάλλουν σε εφαρμόσιμο πολιτικό πρόγραμμα) δεν καταργεί αλλά αναδεικνύει τις κοινωνικές συγκρούσεις, τους ταξικούς και άλλους αγώνες, τα κοινωνικά κινήματα, κλασικά και νέα. Όλα αυτά, όμως, «εγκιβωτίζονται» θεσμικά με τρόπο που προσδίδει νέες διαστάσεις στην αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία.

---

25. Βλ. αντί άλλων πολλών, F. RANGEON, *L'idéologie de l'intérêt général*, 1986 (με πρόλογο G. VEDEL).

Η διάγνωση άλλωστε του γενικού συμφέροντος και η εξυπηρέτησή του μέσα από τη διαμόρφωση και την εφαρμογή ενός κυβερνητικού προγράμματος βασίζεται εξ ορισμού και κατ' ανάγκην στην αρχή της πλειοψηφίας όχι όμως μόνον ως προϋπόθεση της νομιμότητας των σχετικών αποφάσεων, αλλά και ως προϋπόθεση της κοινωνικής και πολιτικής τους νομιμοποίησης. Αυτό –όπως ήδη είπαμε– απαιτεί πολύ συχνά μία μετα-πλειοψηφική θεώρηση των θεμάτων, με όλα όσα αυτή συνεπάγεται ως προς την ουσιαστική προσέγγιση των θεσμών, τη διαδικασία προετοιμασίας και λήψης των αποφάσεων, την ενημέρωση των ενδιαφερομένων ομάδων και της γενικής κοινής γνώμης, το επικοινωνιακό περιβάλλον, τον ρόλο των κοινωνικών εταίρων κ.ο.κ.

Η πολιτική διαχείριση όλου αυτού του πλέγματος ουσιαστικών επιλογών, θεσμικών διαδικασιών και πολιτικών, κοινωνικών και επικοινωνιακών πρακτικών εναπόκειται σε μεγάλο βαθμό στα κόμματα, αλλά και τα πρόσωπα που κατέχουν κρίσιμες θεσμικά θέσεις, επιλεγόμενα στις περισσότερες περιπτώσεις μέσω των κομμάτων.

Η κρίσιμη «συναιρετική» συνεπώς λειτουργία των κομμάτων (και ιδίως των προοδευτικών πολυσυλλεκτικών κομμάτων της σύγχρονης ευρωπαϊκής πλειοψηφικής αριστεράς), που καλούνται να μετατρέψουν τις κοινωνικές αντιθέσεις σε ενιαίο πολιτικό και προ-

γραμματικό λόγο καθίσταται, πλέον πολύ πιο απαιτητική, γιατί είναι πολύ πιο απαιτητικό το αντικείμενο της πολιτικής, αλλά και το κοινωνικό και επικοινωνιακό πλαίσιο άσκησής της. Αυτό είναι αγαπόφευκτο να επηρεάσει την ίδια την εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των κομμάτων και ιδίως τις διεργασίες ανάδειξης των πολιτικών στελεχών που πρέπει να μπορούν να ανταποκριθούν στις νέες αυξημένες απαιτήσεις άσκησης πολιτικής σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

8. Μία δημοκρατία σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν αφορά μόνον τους πολιτικούς θεσμούς στο επίπεδο του εθνικού κράτους, αλλά βεβαίως και στο επίπεδο της περιφερειακής και τοπικής διακυβέρνησης²⁶. Αφορά

---

26. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από την άποψη αυτή είναι η πρόσφατη βρετανική εμπειρία. Βλ. σχετικά J. STEWART, *Ο εκσυγχρονισμός της τοπικής αυτοδιοίκησης. Κριτική στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα των εργατικών στη Μεγάλη Βρετανία (επιμέλεια-εισαγωγή Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ)*, 2006 (μετάφραση του *Modernization British Local Government. An Assessment of Labour's Reform Programme*, 2003), ιδίως σελ. 105 επ.

συνεπώς το σύνολο του πολιτικού και διοικητικού συστήματος, ή μάλλον συνολικά το σύγχρονο σύστημα διακυβέρνησης.

Η τοπική αυτοδιοίκηση, για παράδειγμα, είναι ένα πολύ κρίσιμο πεδίο σύγκρουσης μεταξύ θεσμών πολιτικής αντιπροσώπευσης (με την εκλογή π.χ. των μελών των δημοτικών, νομαρχιακών ή περιφερειακών συμβουλίων που καλούνται να ασκήσουν σημαντικές αρμοδιότητες στο όνομα των πολιτών) και θεσμών άμεσης και απευθείας πολιτικής συμμετοχής. Αυτές όμως οι μορφές πολιτικής συμμετοχής δεν πρέπει να περιορίζονται μόνο στο χαμηλό χωρικό επίπεδο (π.χ. αυτό της γειτονιάς), αλλά πρέπει να αφορούν το σύνολο των πολιτικών διακυβευμάτων ενός σύγχρονου κράτους.

Η συζήτηση για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία αναδεικνύει –στο άλλο άκρο από αυτό της τοπικής αυτοδιοίκησης– και την κρισιμότητα της συζήτησης για τα προβλήματα της λεγόμενης παγκόσμιας δημοκρατικής διακυβέρνησης²⁷. Αναδεικνύει δηλαδή την

27. Βλ. αντί πολλών το έργο του Ο. ΜΠΕΚ, *Tι είναι παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, 1999 (μετάφραση του U. Beck, *Was ist Globalisierung? Irruhnen des Globalismus – Antworten auf Globalisierung*, 1997, ιδίως σελ. 202 επ., 214 επ., 224 επ., 258 επ., 299 επ. καθώς και την προσέγγιση του σημερινού Γενικού Διευθυντή του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου P. LAMY, *Η παγκόσμια Δημοκρατία. Για μια νέα παγκόσμια δημοκρατική*

καταθλιπτική βαρύτητα της διαπίστωσης ότι το διεθνές σύστημα ισχύος, που κατ’ ευφημισμόν ονομάζεται «διεθνής κοινότητα», απέχει πάρα πολύ από τις αρχές που στο εθνικό επίπεδο συνθέτουν το δημοκρατικό κράτος δικαίου, δηλαδή την αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία και τα αξιακά, κοινωνικά και πολιτικά της συμφραζόμενα. Αυτό αφορά ως πρώτο, αλλά εξαιρετικά κρίσιμο και δύσκολο βήμα, το μέλλον και τη θεσμική αναδιάρθρωση του Ο.Η.Ε. που βασίζεται εκ γενετής στην παραδοχή της πραγματικής ισχύος ορισμένων κρατών και όχι κάποιων αφηρημένων και

διακυβέρνηση, 2006 (μετάφραση του *La démocratie – monde*). Ενδιαφέρον έχουν από την άποψη αυτή οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί γύρω από την «κοσμοπολιτική δημοκρατία» σε συνδυασμό με ένα κοσμοπολιτικό σύστημα εξουσίας, με καθοριστικό τον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών και των θεσμών λογοδοσίας, στους οποίους θα υπάγονται όχι μόνο κράτη, αλλά και διεθνείς θεσμοί και διεθνείς οικονομικές οντότητες. Στο πλαίσιο όμως αυτό σημασία έχει πρωτίστως το κάθε άτομο και όχι το εθνικό κράτος και η κυριαρχία του με ό,τι αυτό συνεπάγεται ως προς τη δυνατότητα επέμβασης στο εσωτερικό των κρατών του (βλ. και υποσ. 3). Για τον σχετικό προβληματισμό βλ. ενδεικτικά D. ARCHIBUGI-D. HELD-M. KOHLER (επιμ.), *Re-imaging Political Community. Studies in Cosmopolitan Democracy*, 1998. D. ARCHIBUGI (επιμ.), *Debating Cosmopolitics*, 2003. Πρβλ. τη σχετική παρουσίαση του Σ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Το πρόταγμα της κοσμοπολιτικής δημοκρατίας: Μεταμοντέρνο το περιεχόμενο, συντηρητική η κατεύθυνση», στον συλλογικό τόμο ΓΡ. ΑΝΔΡΕΑΤΟΣ κ.ά., *Τα καινούρια ρούχα του βασιλιά. Κείμενα για την κοινωνία των πολιτών, τον εφικτό κόσμο, την κοσμοπολιτική δημοκρατία και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις*, 2006.

θεωρητικών αρχών. Η θεσμική ισότητα των κρατών-μελών στη Γενική Συνέλευση ανατρέπεται μέσα από τη συγκρότηση και τις αρμοδιότητες του Συμβουλίου Ασφαλείας που βασίζεται στον ρόλο και την ισχύ των μόνιμων μελών του. Η αναδιάρθρωση του Ο.Η.Ε. είναι απολύτως αναγκαίο να προωθηθεί, εάν η ανθρωπότητα θέλει να υπάρχει ένα έστω ultimum refugium ορθολογισμού και άρα συμβιβασμού και συνύπαρξης μέσα σε έναν κόσμο κραυγαλέα άνισο όχι μόνο ως προς την κατανομή της ισχύος, αλλά κυρίως ως προς την κατανομή του πλούτου και των δυνατοτήτων επιβίωσης.

Το πιο άμεσο όμως και επείγον ζήτημα για χώρες όπως η Ελλάδα είναι το πολιτικό, θεσμικό και δημοκρατικό μέλλον της Ευρώπης που μπορεί και οφείλει να διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο και σε παγκόσμιο επίπεδο, εφόσον όμως η ίδια μπορέσει να χειραφετηθεί και να συγκροτηθεί πολιτικά. Αυτό το ζήτημα, ή μάλλον αυτή η πρόκληση βαραίνει την κοινωνία και το πολιτικό σύστημα καθενός από τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που μέσα από τους ενδοκοινοτικούς συσχετισμούς και αντίστοιχες πρωτοβουλίες μπορούν και πρέπει να παίξουν ρόλο στη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών κοινωνικών, πολιτικών και αναπτυξιακών πρωτοβουλιών.

Η κάλυψη του πολιτικού, αλλά και του στρατηγικού ελλείμματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ως εκ τούτου θεμελιώδης προϋπόθεση για τη δημιουργία

μίας κρίσιμης «μάζας» ικανής να αναλάβει σοβαρές και πρακτικές διεθνείς πρωτοβουλίες στο όνομα της δημοκρατίας και άρα για την άρση ή έστω των περιορισμό των κραυγαλέων ανισοτήτων που υπάρχουν στον κόσμο.

Με δεδομένη την άνιση κατανομή του παγκόσμιου πλούτου, με δεδομένα τα φαινόμενα πείνας, παιδικής θηνησιμότητας και κακών συνθηκών υγιεινής, δηλαδή με δεδομένες τις προσβολές της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης και αξιοπρέπειας σε πολλές χώρες του κόσμου ή ακόμη και σε ολόκληρες ηπείρους, η συζήτηση για τη μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία φαίνεται έντονα ευρωπαϊκή ή έστω δυτική. Παρ' όλα αυτά, λόγω του διεθνούς ρόλου που μπορεί και οφείλει να διαδραματίσει η γηραιά ήπειρος, το θεσμικό και πολιτικό πρόβλημα της Ευρώπης είναι κομβικής σημασίας, εάν θέλουμε να προωθήσουμε θεσμούς παγκόσμιας πολιτικής και οικονομικής εκλογίκευσης και εντέλει παγκόσμιας δημοκρατικής διακυβέρνησης.

9. Μία δημοκρατία πραγματικό πεδίο της πολιτικής

Όλα όμως τα παραπάνω αποκτούν σημασία ως προϋποθέσεις μίας μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μόνον εφόσον συνδυάζονται με μία ουσιαστική επαναφορά της πολιτικής στο προσκήνιο. Μόνον

εφόσον οι πολίτες και οι κοινωνίες αποκτούν ξανά αίσθηση της κρισιμότητας της πολιτικής.

Η θεσμική ανανέωση της δημοκρατίας μπορεί να λειτουργήσει μόνον όταν επιτυγχάνεται η ιδεολογική και προγραμματική ανανέωση της πολιτικής. Αυτό όμως εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται και λειτουργούν τα συλλογικά πολιτικά υποκείμενα και κυρίως τα κόμματα, αλλά και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και οι κάθε είδους ομάδες πίεσης. Εξαρτάται επίσης από τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται και λειτουργούν, σε σχέση με τους πολίτες και την κοινωνία, οι κύριοι αλλά και οι παράπλευροι πολιτικοί θεσμοί σε όλα τα επίπεδα.

Η θεσμική ανανέωση της δημοκρατίας προϋποθέτει συνεπώς τη ριζική και ριζοσπαστική ανανέωση της πολιτικής σκέψης και του πολιτικού λόγου, του τρόπου προσέγγισης των πολιτικών διλημμάτων και διακυβευμάτων: οικονομικών, θεσμικών, αναπτυξιακών, πολιτιστικών, θητικών. Μόνον έτσι διαμορφώνεται άλλωστε και διασφαλίζεται το πεδίο της πολιτικής ως αυτόνομο και κρίσιμο πεδίο στο οποίο μπορεί να λαμβάνονται αποφάσεις καθοριστικές για το μέλλον των πολιτών και των κοινωνιών. Αν αυτά είναι κρίσιμα γενικά, είναι ακόμη πιο κρίσιμα, είναι εκ των ων ουκ άνευ προϋποθέσεις, για μία αριστερή (με την έννοια της προοδευτικής και ριζοσπαστικής) προσέγγιση της πολιτικής και των θεσμών.

Η θεσμική ανανέωση της δημοκρατίας και η ριζική και ριζοσπαστική ανανέωση του πολιτικού λόγου καθίσταται έτσι το θεμελιώδες γνώρισμα μίας σύγχρονης, πλειοψηφικής, κυβερνητικής, σοσιαλιστικής αριστεράς που θέλει να ξαναγίνει προοδευτική και ηγεμονική. Που θέλει να υπερβεί τα βάρη και τις αντιστάσεις του παρελθόντος, που θέλει να πάψει να αντιδρά φοβικά και συντηρητικά, που θέλει να πρωθήσει το δικό της πρόγραμμα ριζοσπαστικών αλλαγών. Αυτές οι αλλαγές πρέπει να αφορούν όλο το φάσμα των κρίσιμων θεμάτων, το μοντέλο ανάπτυξης, το μέλλον του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, τις εργασιακές σχέσεις, τη σχέση εργασίας και κεφαλαίου, τη γνώση, την έρευνα και την καινοτομία, τις νέες τεχνολογίες, το διάχυτο αίσθημα ανασφάλειας, τις νέες ανισότητες, τους νέους κινδύνους αποπτώχευσης στρωμάτων που τώρα ανήκουν στα μεσαία στρώματα, τα νέα φαινόμενα βίας, τους πλανητικούς κινδύνους και τις νέες οικολογικές προτεραιότητες κ.ο.κ.

Το πρώτο βεβαίως ζήτημα που τίθεται είναι το κράτος και οι θεσμοί. Η συγκρότηση της σχέσης μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού. Η επαναφορά της ένοιας του δημόσιου αγαθού, η ανάδειξη της σημασίας των δημόσιων πολιτικών. Όλα αυτά όμως πρέπει να γίνονται χωρίς τις αγκυλώσεις του παρελθόντος. Πρέπει να γίνονται σε αντιδιαστολή όχι μόνον προς μία ηγεμονία των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων, αλλά κυ-

ρίως σε αντιδιαστολή προς την ηγεμονία των στερεοτύπων, προς την ηγεμονία μίας μονοδιάστατης, ιδεοληπτικής προσέγγισης των θεμάτων που επιμένει να αγνοεί τα αρνητικά κοινωνικά αποτελέσματα στο όνομα μίας θεωρητικής καθαρότητας η οποία επιμένει μόνο στα μακροοικονομικά ή δημοσιονομικά αποτελέσματα. Χωρίς όμως την παράμετρο της κοινωνικής δικαιοσύνης και συνοχής οι ανισότητες διογκώνονται, τα μεσαία εισοδήματα συμπιέζονται, οι ανασφάλειες της κοινωνίας εντείνονται, το οικονομικό ζήτημα μετατρέπεται σε κοινωνικό και εντέλει σε πολιτικό και δημοκρατικό.

V

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ:

1. Η προσαρμογή των θεσμικών χαρακτηριστικών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας

Μια μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία διατηρεί κατ' αρχάς και ταυτοχρόνως αναπροσαρμόζει ή μάλλον αναζωογονεί τα βασικά θεσμικά στοιχεία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην οποία έρχονται να προστεθούν όλα τα άλλα στοιχεία που σημειώσαμε. Αυτό αφορά π.χ. το εκλογικό σώμα (τη σύνθεση και τις αρμοδιότητές του), το εκλογικό σύστημα και τις προεκλογικές πρακτικές, τη συγκρότηση και τη λειτουργία των κοινοβουλευτικών σωμάτων (ιδίως τη συνεχή και ουσιαστική σχέση τους με την κοινωνία των πολιτών), την αναμόρφωση των κοινωνικών και των κοινωνικών λειτουργιών, τη συνεχή ενίσχυση και ανανέωση των θεσμών της τοπικής αυτοδιοίκησης και της αποκέντρωσης, τη συμμετοχή των πολιτών στις

διαδικασίες και τις λειτουργίες γενικότερα της δημόσιας διοίκησης, την ενσωμάτωση και την αξιοποίηση όλων των δυνατοτήτων που προσφέρει η τεχνολογική εξέλιξη στο πεδίο των τηλεπικοινωνιών, του διαδικτύου και της πληροφορικής κ.ο.κ.

Ας δούμε τώρα κάπως πιο αναλυτικά τα θεσμικά στοιχεία που μπορούν να καταστήσουν ένα δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης, πράγματι μετα-αντιπροσωπευτικό.

2. Ένα διευρυμένο και πιο δυναμικό εκλογικό σώμα – Τα εκλογικά συστήματα και οι εγγυήσεις χειραφέτησης και διαφάνειας της πολιτικής

Τα ζητήματα που συνδέονται με το εκλογικό σώμα αφορούν, πρώτον, τη συγκρότησή του, δεύτερον, τις αρμοδιότητές του και, τρίτον, την πραγματική πολιτική συμμετοχή του στις δημοκρατικές διαδικασίες.

Το πρώτο ζήτημα που τίθεται ως προς τη συγκρότηση του εκλογικού σώματος είναι η μεγαλύτερη και ευκολότερη συμμετοχή των αλλοδαπών που ζουν σε μία χώρα και άρα η ενσωμάτωσή τους στο πολιτικό γίγνεσθαι. Προβλέπεται ήδη η συμμετοχή των πολιτών όλων των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διαδικασία εκλογής των ευρωβουλευτών, ενώ το Συμβούλιο της Ευρώπης καλεί τα κράτη-μέλη

του να διασφαλίσουν την πλήρη συμμετοχή (δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι) των αλλοδαπών που διαμένουν μόνιμα σε αυτά στις διαδικασίες ανάδειξης των οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Αυτό επιτρέπεται άλλωστε και από το άρθρο 102 παρ. 2 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος που αναθεωρήθηκε το 2001 και για τον σκοπό αυτό.

Τίθεται επίσης σταθερά το ζήτημα της μείωσης του ορίου ηλικίας τόσο για το δικαίωμα του εκλέγειν, όσο και για το δικαίωμα του εκλέγεσθαι, ώστε να γίνει πιο αισθητή η συμμετοχή των νέων πολιτών. Ήδη η μείωση του ορίου της εκλογικής ενηλικίωσης στα 18 χρόνια δεν θεωρείται επαρκής και σε πολλές χώρες άρχισε μία τάση μείωσης στα 16, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με την ηλικία απόκτησης του δικαιώματος του εκλέγεσθαι. Η σχετική διάταξη του ελληνικού Συντάγματος έχει ήδη προταθεί να αναθεωρηθεί ώστε να μειωθεί το όριο των 25 ετών για την υποβολή υποψηφιότητας στις βουλευτικές εκλογές, ενώ το όριο αυτό έχει εδώ και καιρό μειωθεί και στην Ελλάδα για τις εκλογές των οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Έχει όμως αρχίσει να τίθεται και το ερώτημα για το πώς μπορεί να διατηρείται όσο γίνεται πιο ενεργός πολιτικά (και όχι μόνον εργασιακά, κοινωνικά ή πολιτιστικά) ο πολίτης της τρίτης ή και τέταρτης ηλικίας, καθώς η πολιτική συμμετοχή είναι μία από τις πιο κρίσιμες διαστάσεις αυτού που λέγεται «ενεργά γη-

ρατειά». Άλλωστε, η δημογραφική γήρανση πρέπει να αντισταθμίζεται με την επιμήκυνση της «εκλογικής νεότητας» του πληθυσμού.

Στα θέματα που αφορούν τις τυπικές αρμοδιότητες του εκλογικού σώματος αναφερθήκαμε ήδη και θα αναφερθούμε και πάλι μιλώντας για τη νέα λειτουργία των θεσμών της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και την ενεργοποίηση των θεσμών άμεσης δημοκρατίας. Σημασία έχουν όμως όλα όσα αφορούν την πραγματική πολιτική συμμετοχή στις δημοκρατικές διαδικασίες. Το εκλογικό σύστημα και οι προεκλογικές πρακτικές, σε συνδυασμό με τη συγκρότηση και τη λειτουργία των κομμάτων, πρέπει να διασφαλίζουν την ενεργό και ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών τόσο στο επίπεδο της εθνικής και ευρωπαϊκής πολιτικής, όσο και στο επίπεδο της περιφερειακής και τοπικής πολιτικής.

Αρχίζοντας από το χαμηλότερο επίπεδο, αυτό της τοπικής αυτοδιοίκησης, η αντιπροσωπευτικότητα πρέπει να αυξάνεται και η διαμεσολάβηση πρέπει να μειώνεται (με την εκλογή ενδεχομένως περισσότερων και πιο πολυπρόσωπων οργάνων, έτσι ώστε να μειώνεται ο αριθμός των εκλογέων ανά μέλος αιρετού οργάνου και να εμπλέκεται σε σχετικές λειτουργίες ο μεγαλύτερος δυνατός αριθμός πολιτών).

Με βάση τέτοια κριτήρια στο επίπεδο της κεντρικής πολιτικής σκηνής δεν νοείται π.χ. ο διορισμός ουσια-

στικά των ευρωβουλευτών που περιλαμβάνονται στους δεσμευμένους συνδυασμούς (λίστες) των κομμάτων με απόφαση του αρχηγού τους ή κάποιου ολιγομελούς οργάνου τους. Η ουσιαστικότερη και εντονότερη συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες επιλογής των ευρωβουλευτών, η σύνδεση των ευρωβουλευτών με τις περιφέρειες της χώρας και η διαφορή τους με το εκλογικό σώμα αναφοράς είναι βήματα που μπορούν να μειώσουν κάπως την απόσταση που χωρίζει το θεσμικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το θεσμικό σύστημα των κρατών-μελών της. Το ίδιο ζήτημα τίθεται για τα ελληνικά δεδομένα και σε σχέση με την επιλογή των βουλευτών *Επικρατείας* που ισοδυναμεί με διορισμό σε μία βουλευτική θέση.

Είναι προφανές ότι υπάρχουν πέντε συνδεδεμένα και συναφή θέματα που πρέπει να αντιμετωπίζονται παραλλήλως:

- ❖ **Πρώτον**, η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των κομμάτων, η θεσμική συγκρότησή τους, η ενδοκομματική δημοκρατία, η ενδοκομματική αποκέντρωση και η σχέση των κομματικών οργανώσεων, οργάνων και διαδικασιών με την κοινωνία των πολιτών, ζήτημα στο οποίο θα αναφερθούμε αιμέσως παρακάτω.
- ❖ **Δεύτερον**, η χρηματοδότηση των κομμάτων, των πολιτικών προσώπων και γενικότερα των κομματικών, πολιτικών και ιδίως εκλογικών λειτουργιών και δράσεων με διαφανή και ελέγχιμο, όχι μόνο θεσμικά αλλά και κοινωνικά, τρόπο. Η πλήρης και αποκλειστι-

καὶ κρατική χρηματοδότηση, με εξαιρεση μικρές και επώνυμες εισφορές μελών και φίλων, είναι η μόνη καθαρή λύση που διασφαλίζει την αυτονομία της πολιτικής από κάθε είδους και μεγέθους οικονομικά συμφέροντα, εφόσον όμως εισάγονται παραλλήλως εγγυήσεις διαφάνειας ως προς τη διαχείριση της κρατικής αυτής χρηματοδότησης υπό τον τελικό έλεγχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου ή του οργάνου που προβλέπεται στο άρθρο 29 παρ. 2 Συντ.

- ❖ Τρίτον, η ρύθμιση της σχέσης πολιτικής και μέσων ενημέρωσης έτσι ώστε να διασφαλίζεται η επαφή με τον πολίτη όχι μόνο με δημοσιογραφικά και επικοινωνιακά διαμεσολαβημένο αλλά και με ευθύ και αδιαμεσολάβητο τρόπο. Αυτό αφορά όχι μόνο την προεκλογική αλλά και τη διαρκή πρόσβαση των κομμάτων και των κομματικών προσώπων (βουλευτών, υποψηφίων βουλευτών, στελεχών της τοπικής αυτοδιοίκησης κ.ο.κ.) στα μέσα ενημέρωσης εθνικής και τοπικής εμβέλειας. Αντί να αναπαράγεται διαρκώς η αδιέξοδη συζήτηση για το θέμα αυτό, από την οπτική γρωνία του επιχειρηματικού ελέγχου των μέσων ενημέρωσης και των παραλληλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στον χώρο της επικοινωνίας και των δημοσίων συμβάσεων, μπορούμε να πάμε στην καρδιά του πολιτικού και επικοινωνιακού ζητήματος. Τα μέτρα που ελέγχουν και τιμωρούν την αθέμιτη άσκηση επικοινωνιακής επιφροής για την εξυπηρέτηση επιχειρηματικών συμφερόντων είναι αναγκαία αλλά όχι επαρκή γιατί δεν απαντούν στο ζήτημα της επαφής με την κοινή γνώμη σε αμιγώς πολιτική βάση. Μπορεί, με άλλα λόγια, να προβλεφθούν νομοθετικά,

στο πλαισιο του άρθρου 15 παρ. 2 Συντ., τρόποι αμεσης επαφής των κομμάτων και των πολιτικών προσώπων με τους πολίτες μέσα στο νέο περιβάλλον που διαμορφώνει η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορίας. Για μια μεγάλη περίοδο θα κυριαρχούν βέβαια ακόμη οι ραδιοφωνικοί και τηλεοπτικοί σταθμοί ελεύθερης λήψης, ανεξάρτητα από την τεχνική που εφαρμόζεται για την αναμετάδοση του σήματός τους. Πρέπει συνεπώς οι σχετικές ρυθμίσεις να αφορούν τόσο την υφιστάμενη όσο και την επικείμενη κατάσταση στον χώρο της ενημέρωσης, της επικοινωνίας, του διαδικτύου και των τηλεπικοινωνιών. Το βέβαιο είναι ότι οι τεχνολογικές εξελίξεις μπορούν να διευκολύνουν τη μη διαμεσολαβημένη επαφή του πολιτικού λόγου με το ευρύτερο δυνατό κοινό και σίγουρα με ειδικές ομάδες πολιτών που είναι ιδιαίτερα απαιτητικές γύρω από τα θέματα που τους απασχολούν (αγρότες, συνταξιούχοι, bloggers κ.ο.κ.).

- ❖ **Τέταρτον,** το εκλογικό σύστημα που διέπει την ανάδειξη των βουλευτών και αφορά τόσο την εκλογική αριθμητική (τρόπος κατανομής εδρών) όσο και την εκλογική γεωμετρία (αριθμός και μέγεθος των εκλογικών περιφερειών). Το ζήτημα όμως αυτό δεν είναι ούτε τεχνικό ούτε μονοδιάστατο. Η θεμελιώδης πολιτική και θεσμική απόφαση που συνδέεται με το εκλογικό σύστημα είναι αν αυτό θέλουμε να αναπαράγει το υφιστάμενο κομματικό σύστημα ή θέλουμε να το αναδιατάξει και αν η προτίμησή μας στρέφεται (για τα δεδομένα ενός κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης) προς τις μονοκομματικές-αυ-

τοδύναμες κυβερνήσεις ή προς τις κυβερνήσεις συνεργασίας περισσότερων κομμάτων. Από πλευράς δε τεχνικής το ζήτημα δεν είναι μόνον η κατά το δυνατόν ίση κατανομή των εκλογέων ανά βουλευτική έδρα, ούτε η εγγύτητα του κάθε βουλευτή προς το εκλογικό του σώμα, αλλά η αντιμετώπιση όλου του πλέγματος των προβλημάτων που θέτει στη σημερινή εποχή η σχέση αντιπροσώπευσης. Εάν ο βουλευτής εκλεγεί πρωτίστως ως αντιπρόσωπος της εκλογικής του περιφέρειας, θα έχουμε κάνει ένα μεγάλο ιστορικό και θεσμικό βήμα προς τα πίσω, προς την αρχαϊκή περίοδο των αντιπροσωπευτικών και κοινοβουλευτικών θεσμών. Η διατύπωση του άρθρου 51 παρ. 2 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο «οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος» θεωρήθηκε καινοτομική σε σχέση με τη διατύπωση του προηγούμενου Συντάγματος του 1864/1911/1952, που στο άρθρο 67 επαναλάμβανε την παραδοσιακή ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία «οι βουλευταί αντιπροσωπεύουσι το έθνος και ουχί μόνον την εκλογικήν περιφέρειαν από της οποίας εκλέγονται». Πρέπει συνεπώς το ζήτημα της σχέσης βουλευτή και εκλογικού σώματος ανάδειξής του να τεθεί στις πλήρεις ιστορικές, θεσμικές, κοινωνικές, αναπτυξιακές και εντέλει πολιτικές του διαστάσεις. Το ζήτημα του κόστους της προεκλογικής εκστρατείας και της άμεσης επαφής των υποψηφίων με την εκλογική τους βάση, χωρίς τη μεσολάβηση επικοινωνιακών μηχανισμών, είναι μία πολύ σημαντική παράμετρος. Αυτή όμως αντιμετωπίζεται με πολύ απλούς τρόπους: για παράδειγμα με την κατάργη-

ση του σταυρού προτίμησης και την καθιέρωση της λίστας. Παράλληλα όμως με τη θεσμική εγγύηση της δημοκρατικής λειτουργίας των κομμάτων και ανεξάρτητα από τον αριθμό και το μέγεθος των εκλογικών περιφερειών. Εξίσου όμως σημαντικό είναι να μην αναπτύσσονται νέου τύπου πελατειακές σχέσεις μεταξύ εκλογέων και βουλευτών. Εξίσου σημαντικό είναι να επικρατούν πολιτικά ακριτήρια επιλογής βουλευτών που υπερβαίνουν τη σχέση οικειότητας, την προσωπική γνωριμία, τις παλαιού ή νέου τύπου πελατειακές εξαρτήσεις, τις «εξυπηρετήσεις» και την εντοπιότητα. Εξίσου σημαντικό είναι να αντιπροσωπεύονται πολιτικά και στο επίπεδο του εθνικού κοινοβουλίου οι διάφορες περιοχές ως πραγματικές, κοινωνικές, θεσμικές και αναπτυξιακές οντότητες (π.χ. νομοί, περιφέρειες, πολεοδομικά συγκροτήματα, πόλεις) που επηρεάζουν τις εθνικού επιπέδου πολιτικές και επηρεάζονται από αυτές και όχι μόνον ως τεχνικές ενότητες του εκλογικού νόμου που χαρακτηρίζονται ως εκλογικές περιφέρειες.

- ❖ **Πέμπτον,** το εκλογικό σύστημα που διέπει την ανάδειξη των οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης όλων των βαθμών καθώς πολύ συχνά η εκλογική βάση είναι πολύ μεγαλύτερη για τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης παρά για τους βουλευτές. Η εισαγωγή της περιφερειακής αυτοδιοίκησης και η ανάθεση σ' αυτήν του συνόλου των αναπτυξιακών και διοικητικών αρμοδιοτήτων που της αναλογούν θα θέσει με πολύ πιο οξείς όρους το ζήτημα του τρόπου ανάδειξης των οργάνων της αυτοδιοίκησης. Το ζήτημα δηλαδή της αναγκαίας, σχετικής ή απόλυτης πλειοψη-

φίας, του ενός ή των δύο γύρων, των κομματικών και πολιτικών συνεργασιών, της σχέσης μεταξύ αυτοδιοίκησης και κομματικού συστήματος κ.ο.κ. Θα θέσει επίσης με πιο έντονο τρόπο τα ίδια ζητήματα και για τον πρώτο βαθμό, εάν συντελεστεί παραλλήλως η συνένωση των δήμων και η συγχρότηση μεγάλων οντοτήτων της πρωτοβάθμιας αυτοδιοίκησης με πλήρη αρμοδιότητα και οικονομική αυτοδυναμία. Το ερώτημα συνεπώς αν κάθε δήμος, κάθε νομός στο πλαίσιο της περιφερειακής αυτοδιοίκησης και η περιφερειακή αυτοδιοίκηση συνοιλικά θα λειτουργούν και ως εκλογικές περιφέρειες των μελών των αντίστοιχων συλλογικών οργάνων (δημοτικά συμβούλια, περιφερειακά συμβούλια και στο πλαίσιο τους νομαρχιακά συμβούλια) ή αν θα συγκροτηθούν στο εσωτερικό των οντοτήτων αυτών επιμέρους εκλογικές περιφέρειες, μονοεδρικές ή πολυεδρικές, είναι ένα ζήτημα εξίσου κρίσιμο με το ζήτημα της εκλογής των βουλευτών από μονοεδρικές ή πολυεδρικές εκλογικές περιφέρειες, με σταυρό προτίμησης ή με λίστα κ.ο.κ. Είναι σημαντικό να εναρμονίζονται οι επιλογές ως προς τον ρόλο και τον τρόπο εκλογής των βουλευτών με τις επιλογές ως προς τον τρόπο εκλογής των οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης, α' και β' βαθμού. Άλλιώς η αύξηση του ειδικού πολιτικού βάρους των οργάνων της αυτοδιοίκησης θα συνοδεύεται από μείωση του ειδικού πολιτικού βάρους των μελών των κοινοβουλευτικών σωμάτων.

Και τα πέντε αυτά ζητήματα είναι απελπιστικά παλιά και αλασικά. Το γεγονός όμως ότι εξακολουθούν

να είναι επίκαιρα σε πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, και το γεγονός ότι αυτά τίθενται κατά καιρούς, αλλά με τρόπο αποσπασματικό και συγκυριακό, δείχνει το βάθος των προβλημάτων αλλά και των παθογενειών της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας. Για παράδειγμα, η εστίαση της προσοχής στο σύστημα εκλογής των βουλευτών και στο μέγεθος των περιφερειών αφήνει συνήθως εκτός του πεδίου της συζήτησης το σύστημα της εκλογής των οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Το ειδικό εκλογικό βάρος όμως ενός αιρετού περιφερειάρχη (με εκλογικό σώμα τεσσάρων εκατομμυρίων εκλογέων στην Αττική) ή ενός δημάρχου μεγάλης πόλης είναι προφανώς πολύ μεγαλύτερο από το ειδικό εκλογικό βάρος των περισσότερων βουλευτών. Το ίδιο ισχύει και ως προς το κόστος και ως προς τις επικοινωνιακές απαιτήσεις της εκλογής που είναι κατά πολύ μεγαλύτερες για πολλά όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης και πολύ μικρότερες για πολλές βουλευτικές έδρες. Τα ζητήματα συνεπώς αυτά πρέπει να αντιμετωπίζονται όλα μαζί με ριζοσπαστικό, διορατικό αλλά και συστηματικό τρόπο, χωρίς να υιοθετούνται επιμέρους στοιχεία που έχουν ευδοκιμήσει σε άλλα κράτη, αποκομμένα από τα συμφραζόμενά τους. Πολλές τεχνικές λύσεις ως προς το εκλογικό σύστημα είναι λειτουργικές και εφικτές μέσα στο πλαίσιο του ισχύοντος Συντάγματος. Κάθε επιλογή,

όμως, πρέπει, εκτός από την τεχνική της επάρκεια, να συνοδεύεται και από καλά επεξεργασμένες απαντήσεις σε όλα αυτά τα θεσμικά ζητήματα και στα αντίστοιχα πολιτικά ερωτήματα που σε άλλες χώρες έχουν απαντηθεί κατά τρόπο ασυνήθιστα σαφή για τα ελληνικά δεδομένα.

Το εκλογικό σώμα μπορεί συνεπώς να ανασυγκροτηθεί και να αποκτήσει νέο ενδιαφέρον για την πολιτική, μόνον εφόσον υιοθετούν ριζοσπαστικά θεσμικά μέτρα που αφορούν τη σχέση του πολίτη και της κοινωνίας συνολικά με την πολιτική. Μέτρα που αφορούν ουσιαστικά την ανεξαρτησία και το κύρος της πολιτικής.

Η ανάκτηση του κοινωνικού και ηθικού κύρους των δημοκρατικών θεσμών καθίσταται συνεπώς θεμελιώδης προϋπόθεση για τη συγκρότηση και τη λειτουργία τής μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αυτό προϋποθέτει την άρση της δυσπιστίας που περιβάλλει τους πολιτικούς, αλλά και τους διοικητικούς, σε μεγάλο δε βαθμό, και τους δικαστικούς ή άλλους δικαιοκρατικούς θεσμούς.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει συνεπώς να γίνει αντιληπτή ως δημοκρατία της διαφάνειας. Το αίτημα για διαφάνεια υπερβαίνει τον στόχο της καταπολέμησης της διαφθοράς στους κόλπους του κράτους, αλλά και της ιδιωτικής οικονομίας και της κοινωνίας. Αφορά όχι μόνο την καταπολέμη-

ση του εγκλήματος, αλλά την εγκαθίδρυση μιας νέας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ κοινωνίας και κράτους, μεταξύ πολιτών και πολιτικής.

Αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνον ή κυρίως μέσα από τη συνεχή αύξηση των δικαιοκρατικών εγγυήσεων. Οι δικαιοκρατικές εγγυήσεις διαφάνειας είναι αναγκαίες, αλλά όχι επαρκείς: Οι αυστηρότεροι πειθαρχικοί και ποινικοί έλεγχοι, οι σκληρότερες ποινές, θεσμοί, όπως το πόθεν έσχες, η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων των εισαγγελικών και δικαστικών αρχών, ο ενισχυμένος ρόλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου ή διαφόρων ανεξάρτητων ή ελεγκτικών αρχών ή υπηρεσιών συγκροτούν ένα πλέγμα μέτρων που έχει αναμφίβολα τη σημασία του. Αυτά όμως τα μέτρα σε μεγάλο βαθμό προβλέπονται ήδη συνταγματικά ή νομοθετικά και σε εθνικό και σε ευρωπαϊκό κοινοτικό επίπεδο.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να συνεισφέρει στην υπόθεση αυτή κάτι διαφορετικό και πιο ριζοσπαστικό σε σχέση με τις εγγυήσεις και τους ελεγκτικούς μηχανισμούς που προσφέρει ένα σύγχρονο κράτος δικαίου. Απαιτούνται δημοκρατικές, δηλαδή συμμετοχικές εγγυήσεις διαφάνειας που να αναθέτουν τον κεντρικό ρόλο στην ίδια την κοινωνία και τους πολίτες. Ένα κοινωνικό κίνημα κατά της διαφθοράς και υπέρ της διαφάνειας μπορεί να συγκροτηθεί όμως μόνον όταν η ίδια η νομοθεσία (φορολογική, ασφαλιστική, εργατική, πολεοδομική, περι-

βαλλοντική, διοικητική κ.ο.κ.) καθιστά οικονομικά και αναπτυξιακά συμφέρουσα για τον κάθε ενδιαφερόμενο την οδό της νομιμότητας σε σχέση με τις παρόδους της παρανομίας. Μόνον όταν σε όλες τις κρίσιμες διοικητικές διαδικασίες, σε όλες τις κρίσιμες υπηρεσίες και σε όλα τα κρίσιμα συλλογικά όργανα προβλέπεται συμμετοχή πολιτών ως παρατηρητών και εγγυητών της διαφάνειας. Πολιτών που θα επιλέγονται π.χ. με κλήρωση μεταξύ των ενδιαφερομένων να αναλάβουν παρόμοια καθήκοντα, για περιορισμένο όμως χρονικό διάστημα. Μόνον όταν όλα αυτά αρχίσουν από το υψηλό θεσμικό επίπεδο της Βουλής, με την καλύτερη οργάνωση των σχέσεων της Βουλής με τις ανεξάρτητες αρχές, τις διάφορες ελεγκτικές αρχές και υπηρεσίες και τις σχετικές, αξιόπιστες και αντιπροσωπευτικές, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών²⁸.

3. Ανοιχτά κόμματα

Τα διαρθρωτικά, αξιακά και πρακτικά προβλήματα της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό συνδεδεμένα με τον θε-

28. Βλ. πιο αναλυτικά Εγ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, *Η διαφάνεια ως υπόθεση της κοινωνίας των πολιτών*, www.evenizelos.gr.

σμό του πολιτικού κόμματος και τη λειτουργία του κομματικού συστήματος σε κάθε χώρα.

Είχα την ευκαιρία²⁹ να παρουσιάσω αναλυτικά τις θέσεις μου για την επείγουσα ανάγκη μετασχηματισμού των κομμάτων σε ανοιχτά, αποκεντρωμένα, συμμετοχικά κόμματα. Σε κόμματα-δίκτυα οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, σε κόμματα που τόσο οργανωτικά όσο και σε επίπεδο του πολιτικού λόγου μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες μιας πολύπλοκης, κατακερματισμένης, καχύποπτης και απαιτητικής κοινωνίας που είναι ιδιαίτερα δύσπιστη απέναντι στην επάρκεια και στις δυνατότητες της κλασικής, ολιστικής πολιτικής «γενικής χρήσης». Απέναντι δηλαδή στις δυνατότητες της πολιτικής όπως αυτή διαμορφώνεται και ασκείται μέσα στο κλασικό κέλυφος της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας.

Αυτός, βέβαια, ο ριζικός μετασχηματισμός των πολυσυλλεκτικών κομμάτων εξουσίας, των κομμάτων που πολύ συχνά λειτουργούν ως «εκλογικά καρτέλ», σε ανοιχτά κόμματα της μετανεωτερικής εποχής είναι επιχείρημα ιδιαίτερα δύσκολο. Κατ' αρχάς γιατί η ίδια η κοινωνία είναι εθισμένη στις παραδοσιακές μορφές επαφής με το πολιτικό σύστημα μέσω

---

29. Βλ. υποσ. 11.

των κοιμάτων του σημερινού τύπου. Το χυριότερο όμως είναι ότι ο μετασχηματισμός των κοιμάτων προϋποθέτει γενικότερη ανακατανομή πολιτικής εξουσίας και επιρροής, ριζικές αλλαγές ρόλων για πολλά πρόσωπα. Προϋποθέτει επίσης σημαντικά υψηλότερο βαθμό έκθεσης των κοιματικών οργανώσεων και οργάνων και άρα γενικά των στελεχών των κοιμάτων στον ανταγωνισμό των μέσων ενημέρωσης, των δεξαμενών σκέψης, των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, των φορέων που διεξάγουν έρευνες της κοινής γνώμης, των στελεχών της οικονομίας και της αγοράς, των στελεχών της δημόσιας διοίκησης κ.ο.κ.

Η προσπάθεια πολιτικής σύνθεσης του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας, η προσπάθεια διατύπωσης ενός διαφοροποιημένου, αλλά και ευκρινούς πολιτικού λόγου, η προσπάθεια ανταπόκρισης στις αντιδράσεις και στις διεκδικήσεις των κοινωνικών ομάδων, η προσπάθεια συναίρεσης της τοπικής και περιφερειακής με την εθνική και την ευρωπαϊκή κλίμακα είναι δύσκολο να αναληφθεί και κυρίως να ολοκληρωθεί μέσα σε ένα τόσο αβέβαιο και ρευστό περιβάλλον. Γι' αυτό έχει σημασία τα κόμματα να λειτουργούν με όσο γίνεται μεγαλύτερη ικανότητα σύλληψης των αναγκών αυτών.

Αυτό όμως διασφαλίζεται πλέον μόνον μέσα από ριζικές αλλαγές ως προς την οργανωτική φυσιογνω-

μία και τις εσωτερικές λειτουργίες των κοιμάτων σε σχέση με την κοινωνία. Το κόμμα-μηχανισμός πρέπει συνεπώς να δώσει τη θέση του σε ένα κόμμα που λειτουργεί ως δίκτυο επαφής και συμμετοχής, ως πεδίο σύνθεσης σε ενιαίο πολιτικό και προγραμματικό λόγιο ενός πολύ μεγάλου φάσματος επιμέρους απόψεων, θεμάτων, ιδεών, αιτημάτων, διεκδικήσεων. Η τυπολογία των κοιμάτων, τόσο η κλασική όσο και η μετανεωτερική, που ξεπερνά το πολυσυλλεκτικό κόμμα εξουσίας και φθάνει στο κόμμα «εκλογικό καρτέλ», δείχνει ανεπαρκής και ξεπερασμένη. Χρειάζεται κάτι διαφορετικό που να υπερβαίνει το διαμορφωμένο πλαίσιο των σχέσεων κοινωνίας, πολιτικού συστήματος και κράτους και αυτό είναι που αναζητούμε μέσα από το λεγόμενο ανοιχτό κόμμα της μεταβιομηχανικής εποχής.

4. Νέες λειτουργίες και νέοι ρόλοι για το κοινοβούλιο

Άμεση σχέση με τη συγχρότηση και τη λειτουργία των κοιμάτων έχει το θεσμικό και πολιτικό μέλλον των κοινοβουλίων, τόσο στα κοινοβουλευτικά όσο και στα προεδρικά και ημι-προεδρικά συστήματα διακυβέρνησης. Ιδίως όμως στα κοινοβουλευτικά στα οποία η έντονη σχετικοποίηση της διάκρισης μεταξύ νομοθετι-

κής και εκτελεστικής εξουσίας εντείνει την κρίση ταυτότητας, αξιοπιστίας και ουσιαστικού ρόλου των κοινοβουλίων. Επιτομή του προβλήματος και του προβληματισμού αυτού αποτελεί η συζήτηση για τον ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μέσα στο ιδιόμορφο και ανολοκλήρωτο θεσμικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η φυσιογνωμία και ο ρόλος των κομμάτων συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία των κοινοβουλίων στο μέτρο που οι κοινοβουλευτικές ομάδες των κομμάτων συνιστούν τη βάση για την οργάνωση των κοινοβουλευτικών διαδικασιών ανεξάρτητα από τον βαθμό αυτονομίας που αναγνωρίζεται στα μέλη των αντιπροσωπευτικών οργάνων ανάλογα με τις θεσμικές ιδιομορφίες και την παράδοση κάθε εθνικού πολιτικού συστήματος. Σε όλες όμως αυτές τις περιπτώσεις τα προβλήματα είναι κοινά: Η ποιότητα της νομοθετικής διαδικασίας και του νομοθετικού έργου, ο βαθμός ουσιαστικής επαφής με την κοινωνία, η ένταση και η αξιοπιστία του κοινοβουλευτικού ελέγχου, η παρακολούθηση των ευρωπαϊκών και διεθνών εξελίξεων, η πραγματική συμμετοχή στη διαδικασία λήψης των βασικών πολιτικών αποφάσεων, η ταχύτητα με την οποία τίθενται και συζητούνται ενώπιον της Βουλής τα τρέχοντα πολιτικά θέματα, ο ανταγωνισμός της Βουλής ως συμβόλου του δημόσιου χώρου με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τώρα με το διαδίκτυο.

Πέραν συνεπώς του κλασικού ζητήματος που αφορά την εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των κομμάτων, τον ατομικό ρόλο των μελών των αντιπροσωπευτικών σωμάτων σε σχέση με τα κόμματά τους, ανάλογα και με τον χαρακτήρα τόσο του εκλογικού όσο και του κομματικού συστήματος που υπάρχει σε κάθε χώρα, τίθεται και ένα εξίσου σοβαρό ζήτημα εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας των ίδιων κοινοβουλίων.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην ανακαίνιση και «επανίδρυση» του κοινοβουλίου, μέσα στα σημερινά κοινωνικά και επικοινωνιακά συμφραζόμενα.

Αυτό αφορά τόσο τα μονοκαμεραλιστικά (ένα κοινοβούλευτικό σώμα) όσο και τα δικαμεραλιστικά (δύο κοινοβούλευτικά σώματα π.χ. Βουλή και Γερουσία) συστήματα, ανάλογα με τη συνταγματική παράδοση κάθε χώρας και την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των δύο σωμάτων, όπου υπάρχουν αυτά.

Το κοινοβούλιο πρέπει να καταστεί το μεγάλο πολιτικό forum στο οποίο συντίθενται όλες οι εκφράσεις της κοινωνίας, οι θεσμοί της τοπικής αυτοδιοίκησης όλων των βαθμών, οι συμβουλευτικοί θεσμοί όπως η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, οι ανεξάρτητες αρχές, οι κοινωνικές οργανώσεις κάθε κατηγορίας (από τις κλασικές συνδικαλιστικές ώς τις πιο ακραία εξειδικευμένες μη κοινωνικές οργανώσεις), οι επι-

στημονικοί φορείς και οι ειδικοί επιστήμονες όλων των πεδίων, οι ad hoc ομάδες πρωτοβουλίας, οι μεμονωμένοι πολίτες που μέσω αναφορών αναζητούν τη δυνατότητα επαφής με το κοινοβούλιο και ιδίως με τις επιτροπές και υποεπιτροπές του. Αυτό επιτρέπει τη ριζική ανανέωση των λειτουργιών του κοινοβουλίου και περιορίζει τουλάχιστον τα θεσμικά αίτια της κρίσης πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας και άρα την κρίση νομιμοποίησης των θεσμών της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας.

Απαιτείται συνεπώς μια άλλη μορφή οργάνωσης της νομοθετικής διαδικασίας με πολύ πιο άνετη χρονικά και πολύ πιο ουσιαστική κοινωνική διαβούλευση, με ποιοτικό έλεγχο του νομοθετικού προϊόντος, με διαδικασίες παρακολούθησης του βαθμού και του τρόπου εφαρμογής των νόμων, με περιοδική αξιολόγηση της νομοθετικής ύλης.

Αυτό σημαίνει ότι οι εκθέσεις που για διάφορα θέματα συντάσσονται από τις επιτροπές και τις υποεπιτροπές του κοινοβουλίου, πρέπει να διαθέτουν την αναγκαία επιστημονική υποστήριξη και να επηρεάζουν ουσιαστικά τις νομοθετικές πρωτοβουλίες της εκάστοτε κυβέρνησης αλλά και της ίδιας της Βουλής που πρέπει να αποκτήσουν πολύ πιο μεγάλη συχνότητα ακόμα και σε ένα πολιτικό σύστημα, όπως π.χ. το ελληνικό, που από το 1974 λειτουργεί με τα αντανακλαστικά του πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού

και άρα της πολιτικής ταύτισης κυβέρνησης και κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Απαιτείται επίσης μια άλλη μορφή οργάνωσης του κοινοβουλευτικού ελέγχου που δεν συγκροτείται ως μέτωπο ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αντιπολίτευση, αλλά ως θεσμικό σύστημα πολιτικής παρακολούθησης και άρα δημοκρατικού ελέγχου του κράτους αλλά και της ίδιας της κοινωνίας. Η κοινωνία πρέπει να πειστεί ότι ο κοινοβουλευτικός έλεγχος ασκείται στο όνομά της, με αυτήν, αλλά και επί αυτής στον βαθμό που από τη φύση της η ίδια η κοινωνία παράγει ανισότητες, αδικίες, συγκρούσεις, πιθανές παρανομίες, θεσμικές αδικίες, θεσμικές ατυπίες κ.ο.κ.

Όλα αυτά είναι σε νομικό επίπεδο πολύ εύκολο να διευχρινιστούν με τη ριζική αναθεώρηση των κανονισμών των κοινοβουλευτικών σωμάτων. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν απαιτείται καν κάποια συνταγματικού επιπέδου αλλαγή. Η «επανίδρυση» όμως αυτή του ρόλου και των λειτουργιών των κοινοβουλίων, προϋποθέτει τη διάθεση για επαναπροσδιορισμό του ίδιου του πεδίου της πολιτικής, για αποστεγανοποίηση του πολιτικού και πιο συγκεκριμένα του κομματικού συστήματος και για τη διαμόρφωση νέων διαιύλων επαφής με τις δυνάμεις μίας κοινωνίας που αναδιατάσσεται και αναζητά νέες μορφές πολιτικής έκφρασης.

Ταυτοχρόνως το κάθε εθνικό κοινοβούλιο κράτους-μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης οφείλει να

διεκδικεί και να ασκεί έναν πολύ πιο ενεργό ρόλο στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Αυτό είναι άλλωστε ένα από τα πιο κρίσιμα σημεία διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο της συζήτησης για το μέλλον της Ευρώπης ανεξάρτητα ή λιγότερο από τις σχετικές προβλέψεις του πρωτογενούς ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου και περισσότερο από τα εθνικά πολιτικά αντανακλαστικά. Η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, παρά την άτυχη κατάληξή της, άφησε πίσω της ένα σημαντικό κεκτημένο ως προς την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, τόσο των νομοθετικών όσο και των σχετικών με τον διορισμό του Προέδρου και των μελών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του Προέδρου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και του Υπάτου Εκπροσώπου της Ένωσης για θέματα εξωτερικής πολιτικής αλλά και ως προς τον ρόλο των εθνικών κοινοβουλίων στο κοινοτικό γίγνεσθαι. Το κεκτημένο αυτό διατηρείται από τη Συνθήκη της Λισσαβόνας που πρέπει τώρα να κυρωθεί από τα κράτη-μέλη. Η απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στον ρόλο των εθνικών κοινοβουλίων π.χ. στη Δανία και στην Ελλάδα δείχνει πόσο κρίσιμη είναι αυτή η παράμετρος. Η ενίσχυση του ρόλου των εθνικών κοινοβουλίων στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι θα λειτουργήσει ευεργετικά και για την πιο ουσιαστική πολιτική συμμετοχή των ίδιων των κυβερνήσεων των κρατών-μελών στις ευρωπαϊκές διαδικασίες, νομοθετικές και

άλλες. Μπορεί συνεπώς να συντελέσει, κατά κάποιον τρόπο, στην κάλυψη του περιβόητου δημοκρατικού και πολιτικού ελλείμματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην πολιτικοποίηση κρίσιμων πτυχών των ενωσιακών διαδικασιών και αποφάσεων.

6. Μία νέα δομή της εκτελεστικής εξουσίας

Το κομματικό σύστημα και το κοινοβούλιο δεν συγκροτούν το βασικό θεσμικό πεδίο της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας παρά μόνο σε συνδυασμό με τη δομή της εκτελεστικής εξουσίας. Η συζήτηση όμως για το ζήτημα αυτό είναι εγκλωβισμένη εδώ και πολλές δεκαετίες σε μία πολύ απλή τυπολογία που έχει αναδείξει όλες τις παραλλαγές αλλά και όλα τα προβλήματά της. Πρόκειται για τη διάκριση σε κοινοβουλευτικά-προεδρικά και ημι-προεδρικά συστήματα διακυβέρνησης που ορίζονται με βασικό τυπικό κριτήριο τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η σχέση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας.

Στο πλαίσιο αυτής της τυπολογίας κάθε σύστημα διακυβέρνησης «κοιτάζει» τον διπλανό του θεωρώντας ότι μπορεί να βρει σ' αυτό τις αναγκαίες διαφυγές ή διορθώσεις. Για παράδειγμα, το γαλλικό ημι-προεδρικό σύστημα φλερτάρει με την ιδέα ενός αμι-

γούς προεδρικού συστήματος. Τα κοινοβουλευτικά συστήματα στον βαθμό που λειτουργούν με αυτοδύναμες κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες και μονοκομματικές κυβερνήσεις αναδεικνύουν το πρωθυπουργοκεντρικό μοντέλο συγκρότησης και λειτουργίας της κυβέρνησης που κατ’ ουσίαν μιμείται το προεδρικό πρότυπο με κοινοβουλευτικά προσχήματα και χωρίς τα θεσμικά αντίβαρα που διαθέτουν τα προεδρικά συστήματα διακυβέρνησης κατά το αμερικανικό πρότυπο.

Τέλος, τα προεδρικά συστήματα αναζητούν ορισμένες φορές ακόμη εντονότερο ρόλο των κοινοβουλευτικών σωμάτων επηρεασμένα από το κοινοβουλευτικό σύστημα και την κοινοβουλευτική αρχή που συνεπάγεται την εξάρτηση της κυβέρνησης από τη Βουλή με αντάλλαγμα όμως τη δυνατότητα (πρόωρης) διάλυσης της Βουλής με πρωτοβουλία της εκτελεστικής εξουσίας, κάτι που δεν ισχύει στα προεδρικά συστήματα στα οποία δεν προβλέπεται η δυνατότητα διάλυσης της Βουλής.

Για τα κοινοβουλευτικά συνεπώς συστήματα διακυβέρνησης που κυριαρχούν στην Ευρώπη, το ζήτημα είναι αν το πρωθυπουργοκεντρικό μοντέλο ενισχύει ή μειώνει την κρίση πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας και άρα την κρίση πολιτικής νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας. Η απάντηση εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την πολιτική και διαχειρι-

στική επάρκεια κάθε κυβέρνησης, άρα από τη συγκυρία αλλά και από μία σειρά ακρίσιμων θεσμικών παραγόντων: Το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα, το συγκεκριμένο κομματικό σύστημα, τον τρόπο εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας των κυβερνητικών κομμάτων, τον μονοκομματικό ή πολυκομματικό χαρακτήρα της κυβέρνησης και τις σχέσεις μεταξύ των κυβερνητικών εταίρων κ.ο.κ. Η απάντηση εξαρτάται επίσης από την εσωτερική συγκρότηση και λειτουργία της κυβέρνησης, τον ρόλο των υπουργών, κ.ο.κ.

Στο πλαίσιο αυτό είναι πιθανόν μία πολυκομματική κυβέρνηση συνεργασίας που λειτουργεί με βάση παραδοσιακές πολιτικές αντιλήψεις, να επιτείνει την κρίση πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας και να τροφοδοτεί την κομματοκρατία και την παρασκηνιακή συναλλαγή μεταξύ των κομμάτων που συμμετέχουν στο κυβερνητικό σχήμα και των κομματικών παραγόντων που συμμετέχουν στη διανομή των κρατικών αξιωμάτων. Κατά την ίδια λογική μία μονοκομματική κυβέρνηση αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας μπορεί να κινείται αυτάρεσκα και ερήμην της κοινωνίας ή σε σύγκρουση με αυτήν ή να κινείται αναζητώντας ευρύτερη κοινωνική και πολιτική συναίνεση και την όσο γίνεται πιο ενεργό συμμετοχή των πολιτών. Άρα σημασία δεν έχουν τόσο τα τυπικά κριτήρια που αφορούν τη σύνθεση και τη φυσιογνωμία της κυβέρνησης, όσο βαθύτερες πολιτικές

και ιδεολογικές επιλογές που επηρεάζουν νοοτροπίες και πρακτικές.

Ανεξάρτητα όμως από όλα τα άλλα που αφορούν την οργάνωση και λειτουργία του κράτους και ιδίως της δημόσιας διοίκησης υπό τον πολιτικό έλεγχο της κυβέρνησης, το πρωθυπουργοκεντρικό μοντέλο επηρεάζει τη συγκρότηση και λειτουργία όχι μόνο της κυβέρνησης, αλλά και των κομμάτων, ανεξάρτητα από το εάν αυτά βρίσκονται στην κυβέρνηση ή την αντιπολίτευση. Επηρεάζει συνεπώς τον τρόπο άσκησης της πολιτικής, καθώς τα μεγάλα πολιτικά ζητήματα καθίστανται αντικείμενο κλειστής διαχείρισης από πολύ περιορισμένο αριθμό ατόμων που επωμίζονται τους κρίσιμους θεσμικούς ρόλους (π.χ. πρωθυπουργός και αρχηγοί των κομμάτων). Αυτό οδηγεί σε μία έντονα προσωπική άσκηση της πολιτικής, χωρίς μάλιστα τις θεσμικές εγγυήσεις του προεδρικού ή του ημιπροεδρικού συστήματος διακυβέρνησης. Από την άποψη συνεπώς αυτή το προεδρικό σύστημα διακυβέρνησης διαθέτει μεγαλύτερες θεσμικές εγγυήσεις από ένα κοινοβουλευτικό σύστημα που λειτουργεί πρωθυπουργοκεντρικά, συμπαρασύροντας προς την κατεύθυνση αυτή και το σύνολο του κομματικού συστήματος.

Χρειάζονται άρα, είτε πρόσθετες εγγυήσεις με τη μορφή αντιβάρων που ενισχύουν το κοινοβούλιο και την αντιπολίτευση, είτε θεσμικές διαρρυθμίσεις που

περιορίζουν το πρωθυπουργοκεντρικό υπέρ του συλλογικού τρόπου συγχρότησης και λειτουργίας της κυβέρνησης.

Ένα νέο σύστημα διακυβέρνησης κοινοβουλευτικού χαρακτήρα, πιο κοντά στο σχήμα της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, θα ήταν συνεπώς περισσότερο συλλογικό και λιγότερο πρωθυπουργοκεντρικό με ό,τι αυτό συνεπάγεται τόσο στο πεδίο της οργάνωσης και λειτουργίας της κυβέρνησης όσο και στο πεδίο της εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας των κομμάτων εξουσίας. Περισσότερο συλλογικό δεν σημαίνει λιγότερο αποτελεσματικό, ταχύ και αποφασιστικό, αλλά περισσότερο προσαρμοσμένο στις ανάγκες ενός σύγχρονου δημόσιου management. Ενός management που ξέρει ότι όλα κρίνονται στην ικανότητα πρόγνωσης και διαχείρισης κρίσεων κάθε είδους εκ μέρους του κράτους και άρα της δημόσιας διοίκησης.

Από την άποψη αυτή έχει βεβαίως σημασία και ο μονοκομματικός ή πολυκομματικός χαρακτήρας των κυβερνήσεων καθώς οι πολυκομματικές κυβερνήσεις συνεργασίας είναι εξ ορισμού περισσότερο συλλογικές και οι μονοκομματικές κυβερνήσεις περισσότερο πρωθυπουργοκεντρικές. Μεγαλύτερη όμως σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο συγκροτούνται και λειτουργούν τα κόμματα εξουσίας και η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία της κυβέρνησης. Η κυβέρνηση δεν πρέπει να εμφανίζεται ως άθροισμα στεγανών

υπουργικών αρμοδιοτήτων εγκλωβισμένων σε μία παραδοσιακή «κάθετη» αντίληψη περί τομέων της δημόσιας διοίκησης, αλλά ως μία ενιαία πολιτική οντότητα που διαθέτει μεγάλη λειτουργική και διοικητική ευελιξία «օριζόντιου» (ανά πολιτική δράση) και όχι μόνο «κάθετου» (ανά τομέα της διοίκησης) χαρακτήρα. Αυτό αφορά τη διαχείριση μεγάλων πολιτικών στόχων (π.χ. μείωση της ανεργίας και αύξηση της απασχόλησης, ενίσχυση της καινοτομίας και προώθηση της οικονομίας της γνώσης και της πληροφορίας, «πράσινο» μοντέλο ανάπτυξης, οργάνωση της πολιτικής προστασίας) ή την αντιμετώπιση κρίσεων (π.χ. ανασυγχρότηση πυρόπληκτων ή σεισμόπληκτων περιοχών) που διαπερνούν «օριζόντια» τις τυπικές αρμοδιότητες περισσότερων υπουργείων.

Και στη μία και στην άλλη περίπτωση το αίσθημα πολιτικής αντιπροσώπευσης ή υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας εξαρτάται από την ποιότητα του τελικού διοικητικού, κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού αποτελέσματος, άρα από τις πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης. Εξαρτάται όμως και από το θεσμικό, πολιτικό, διοικητικό αναπτυξιακό και πολιτιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εξελίσσονται τα πράγματα. Εξαρτάται δηλαδή από το θεσμικό, πολιτικό και διοικητικό πολιτισμό που διαμορφώνεται μέσα από τις πρωτοβουλίες και τις αποφάσεις της εκτελεστικής εξουσίας και άρα του κοινοβουλίου στο οποίο

η εκτελεστική εξουσία αναφέρεται και των κομμάτων που τη συγκροτούν πολιτικά.

7. Ένας νέος πολιτικός ρόλος

για την τοπική αυτοδιοίκηση

– Πολιτική και όχι μόνον διοικητική αποκέντρωση

Κατά την ίδια θεσμική λογική της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας το επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης όλων των βαθμών αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη πολιτική και άρα δημοκρατική κρισιμότητα. Στο επίπεδο αυτό και ιδίως στον πρώτο βαθμό μπορούν με πολύ μεγαλύτερη άνεση να εφαρμοστούν νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: Συγκρότηση οργάνων ιδίως ελεγκτικού χαρακτήρα με αλήρωση μεταξύ των πολιτών, συνελεύσεις πολιτών, ηλεκτρονικά δημοκρατικά *fora* νέες εγγυήσεις διαφάνειας στη διαχείριση των δημοσίων πραγμάτων, τράπεζες ελεύθερου χρόνου για τον κοινωνικό εθελοντισμό, νέοι μηχανισμοί διαχείρισης κρίσεων για ζητήματα πολιτικής προστασίας και κυρίως για την αντιμετώπιση φυσικών καταστροφών ή άλλων εκτάκτων περιστάσεων κ.ο.κ.

Η συζήτηση για τη μεταφορά αρμοδιοτήτων και πόρων από την κεντρική κρατική εξουσία στην αυτοδιοίκηση, πρέπει συνεπώς να διεξάγεται παράλληλα με τη συζήτηση για την ποιότητα της δημοκρατίας

και την πολιτική συμμετοχή στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Το ζήτημα όμως αυτό μας παραπέμπει στα δύο αμέσως προηγούμενα: Στην ανάγκη ενίσχυσης και επανεπινόησης του ρόλου του κοινοβουλίου που πρέπει να βρει διαύλους επαφής με την τοπική αυτοδιοίκηση και την κοινωνία των πολιτών και στην ανάγκη επαναπροσδιορισμού του ρόλου, αλλά και του μοντέλου οργάνωσης των κοιμάτων που πρέπει να αφήνουν τους πόρους της κοινωνίας να λειτουργούν χωρίς να διεκδικούν την πλήρη κάλυψη τους με μια κοιματική μεμβράνη.

Η τοπική αυτοδιοίκηση ήταν άλλωστε πάντοτε και θεσμός πολιτικής συμμετοχής σε τοπικό επίπεδο και θεσμός άσκησης πίεσης στην κεντρική εξουσία, αλλά και κρίσιμο πεδίο για την άσκηση διοίκησης με αποδέκτη τον πολίτη-δημότη-διοικούμενο, που αξιώνει και από την τοπική αυτοδιοίκηση, σεβασμό των δικαιωμάτων και της προσωπικότητάς του, διαφάνεια και σύγχρονες και αποτελεσματικές διοικητικές πρακτικές που λύνουν τα προβλήματα της καθημερινότητάς του, προσφέροντάς του καλύτερη ποιότητα ζωής.

Όσα αναφέρθηκαν για την τοπική αυτοδιοίκηση ισχύουν και για όλες τις αποκεντρωμένες διοικητικές δομές που λειτουργούν σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο είτε αναφερόμενες στην κεντρική διοίκηση του χράτους είτε σε συνεργασία με τις οντότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης (οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκη-

σης α' και β' βαθμού για τα ελληνικά δεδομένα). Τα ίδια ισχύουν για τη λεγόμενη καθ' ύλην αυτοδιοίκηση, τις διάφορες σωματειακού χαρακτήρα οντότητες που εκφράζουν συνήθως μεγάλους επιστημονικούς και επαγγελματικούς χώρους και λειτουργούν ως ενδιάμεσοι φορείς (ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου για τα ελληνικά δεδομένα), όπως τα διάφορα επιμελητήρια, οι δικηγορικοί και ιατρικοί σύλλογοι κ.ο.κ.

Στη βάση όμως του ζητήματος βρίσκεται και πάλι το ερώτημα αν τα κόμματα και μάλιστα το πολιτικό σύστημα αποδέχεται και προωθεί μία πολιτική και όχι μία διοικητική μόνο αποκέντρωση. Αν αποδέχεται δηλαδή και προωθεί μία αναδιανομή πολιτικής δύναμης και επιφροής ανάμεσα στην κεντρική και τις περιφερειακές τοπικές πολιτικές σκηνές με ό,τι αυτό σημαίνει για την ανάδειξη και τον ρόλο των πολιτικών στελεχών, κυρίως όμως με ό,τι αυτό σημαίνει για την ίδια την οργάνωση και λειτουργία των κομμάτων και για την εμβέλεια της δικής τους επιφροής. Μία πολιτική και όχι μόνο διοικητική αποκέντρωση προϋποθέτει εσωτερική οργανωτική και πολιτική αποκέντρωση της πολιτικής εξουσίας, προϋποθέτει πραγματικά αποκεντρωμένα κόμματα. Το ανοιχτό κόμμα στο οποίο αναφερθήκαμε κατ' επανάληψη είναι αποκεντρωμένο εσωτερικά και αναγνωρίζει υψηλούς βαθμούς αυτονομίας σε όλα τα επιμέρους οργανωτικά επίπεδα.

Ο «πολεμικός» χαρακτήρας των κοιμάτων δικαιολογεί και αναπαράγει πολύ συχνά «στρατιωτικού» και άρα συγκεντρωτικού χαρακτήρα οργανωτικές αντιλήψεις και πρακτικές προκειμένου να εξυπηρετούνται οι άμεσοι εκλογικοί στόχοι που δεν λείπουν ποτέ. Πάντα επίκειται κάποια κρίσιμη πολιτική και εκλογική αναμέτρηση που επιβάλλει συσπείρωση, σχεδιασμό, αναβολή συζητήσεων για ιδεολογικά και πολιτικά επώδυνα θέματα, κάμψη των τυχόν διαφωνιών, παράκαμψη των δημοκρατικών διαδικασιών στην ανάδειξη των οργάνων κ.ο.κ. Τα κόμματα πρέπει συνεπώς να υπερβούν τη συγκεντρωτική και «στρατιωτική» τους ροπή, αν θέλουμε να διασφαλίσουμε νέες, πιο αυθεντικές, μορφές πολιτικής αποκέντρωσης που είναι αναγκαίες για να επιτευχθεί και η ουσιαστική διοικητική αποκέντρωση αλλά και η θεσμική και πολιτική ολοκλήρωση της τοπικής αυτοδιοίκησης.

8. Ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα

Εφόσον ο στόχος της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι η υπέρβαση της κρίσης πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας και εφόσον ο θεσμός των κοινωνικών συμφωνιών είναι βασικό εργαλείο για την επίτευξη των μεταπλειοψηφικών συναίνεσεων που πρέπει να συμπληρώνουν τη λειτουργία των δη-

μοκρατικών θεσμών και άρα την πλειοφηφική αρχή, ο ρόλος των συνδικαλιστικών οργανώσεων πρέπει να επαναπροσδιοριστεί.

Ένα νέο, αυτόνομο, ριζοσπαστικό, ξανά μαζικό συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να βασίζεται σε ισχυρούς θεσμούς πραγματικής, άμεσης και αδιαμεσολάβητης συνδικαλιστικής συμμετοχής των εργαζομένων. Χωρίς συνδικαλιστικούς «επαγγελματισμούς», πελατειακές εξαρτήσεις και δίκτυα προσωπικής επιρροής. Κυρίως χωρίς προσωπικά «συνδικαλιστικά» προνόμια, τα οποία πρέπει να διαχωριστούν από τις εγγυήσεις που είναι λειτουργικά και θεσμικά αναγκαίες για την άσκηση των καθηκόντων των συνδικαλιστικών στελεχών.

Ένα τέτοιο συνδικαλιστικό κίνημα οφείλει να βρίσκεται σε στενή επαφή με τους συνταξιούχους και τις οργανώσεις τους, αλλά και τους ανέργους. Οφείλει επίσης να βρίσκεται σε επαφή με τον μεγάλο όγκο των μισθωτών στον ιδιωτικό τομέα, των εργαζομένων στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, όπως και των εργαζομένων υπό καθεστώς μερικής ή προσωρινής απασχόλησης. Δεν μπορεί να είναι ένα κίνημα κυρίως των εργαζομένων στον δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα ούτε ένα κίνημα κυρίως των εργαζομένων στις μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα που καλύπτουν –για τα ελληνικά δεδομένα– ένα περιορισμένο ποσοστό μισθωτών.

Ανάλογες οργανωτικές προϋποθέσεις πρέπει να γίνουν αποδεκτές και για το αγροτο-συνεταιριστικό κίνημα, για τις οργανώσεις των αυτοαπασχολουμένων και των επαγγελματιών, για τα επιμελητήρια και τους μεγάλους επιστημονικούς συλλόγους.

Η κρίση της συνδικαλιστικής αντιπροσώπευσης (τυπικά αυτή καταγράφεται ως μείωση του ποσοστού των εργαζομένων που εγγράφονται στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και μετέχουν συστηματικά στις εκλογικές διαδικασίες και ιδίως στις απεργιακές κινητοποιήσεις) είναι ευθέως ανάλογη προς την κρίση της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Τα δύο αυτά φαινόμενα πρέπει συνεπώς να αντιμετωπιστούν με ενιαίο και ριζοσπαστικό τρόπο μέσα από την αναδιανομή των ρόλων και των επιρροών και κυρίως μέσα από την ευθεία και αδιαμεσολάβητη συμμετοχή στις συνδικαλιστικές οργανώσεις των πολιτών αλλά και των αλλοδαπών που εντάσσονται στην αγορά εργασίας.

Μία ριζική όμως αναδιάταξη θεσμών και λειτουργιών στο συνδικαλιστικό κίνημα προϋποθέτει, τη ριζική αλλαγή στον τρόπο συγχρότησης και λειτουργίας των κομμάτων, εφόσον τα κόμματα έχουν πλέον διαμορφώσει «διαρθρωτικές» σχέσεις με τις οργανώσεις και τα όργανα του συνδικαλιστικού κινήματος. Η αποσύνδεση των κομμάτων από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις καθίσταται όρος αναγκαίος για την αναζωογόνηση και του κομματικού φαινομένου αλλά και

του συνδικαλιστικού κινήματος. Η σχετική πρόσφατη εμπειρία του Βρετανικού Εργατικού Κόμματος, που έπρεπε να ξεπεράσει την ιστορική και «γενετική» σχέση του με τα συνδικάτα, είναι από την άποψη αυτή ιδιαίτερα διδακτική³⁰.

Τα κόμματα μπορούν να επιτελέσουν έτσι αποτελεσματικότερα το θεσμικό τους ρόλο ως εκφραστές της κοινωνίας συνολικά στο όνομα των ιδεολογικών και προγραμματικών τους επαγγελιών που αφορούν το γενικό συμφέρον (παραπάνω, II.7). Τα δε συνδικάτα μπορούν να γίνουν πολύ πιο ριζοσπαστικά στις διεκδικήσεις τους, αλλά και πολύ πιο υπεύθυνα ως κοινωνικοί διαπραγματευτές μέσα σε έναν διαρκή κοινωνικό διάλογο για το μοντέλο ανάπτυξης, τις εργασιακές σχέσεις, το ασφαλιστικό σύστημα, την αμοιβή της εργασίας και τις αναδιανεμητικές και εγγυητικές λειτουργίες ενός σύγχρονου αναπτυξιακού κοινωνικού κράτους.

Τα ανοιχτά κόμματα της μετα-αντιπροσωπευτικής εποχής πρέπει συνεπώς να ενθαρρύνουν μία άλλη «ανοιχτή» επίσης μορφή σχέσεων με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις.

---

30. Bl. J. STEWART, *o.p.* (υποσ. 26).

9. Μία νέα σχέση με τις μη κυβερνητικές οργανώσεις και τα κοινωνικά κινήματα

Αν πράγματι το ζητούμενο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ήταν «γενετικά» η μετατροπή της κοινωνίας των πολιτών σε πολιτική κοινωνία που λειτουργεί ως λαός, με τη νομική έννοια του όρου, μέσα στους θεσμούς ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου με όσο γίνεται πιο αυθεντικό τρόπο, τότε είναι προφανές ότι τρεις περίπου αιώνες αργότερα βλέπουμε αυτό να μην επιτυγχάνεται³¹.

Όλα τα παραπάνω (2-8) σημεία, αποκτούν την πλήρη τους διάσταση εφόσον συντείνουν σε αυτήν ακριβώς τη μετατροπή που προϋποθέτει όμως την έκφραση της κοινωνίας των πολιτών στο δικό της αρχικά επίπεδο μέσα από την ουσιαστική, επίμονη και εντατική άσκηση των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης τόσο των κλασικών όπως το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και του συνέρχεσθαι όσο και των πολύ πιο σύγχρονων όπως η συλλογική δικαστική προστασία στα ζητήματα που αφορούν τους καταναλωτές ή το κίνημα των bloggers.

---

31. Βλ. πιο αναλυτικά Εγ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, «Οι περιπέτειες της κοινωνίας των πολιτών», σε τογ ΙΔΙΟΥ, ό.π. (υποσ. 1), σελ. 83 επ. Επίσης G. PIROTTÉ, *La notion de société civile*, 2007.

Όλες αυτές οι εκφράσεις της κοινωνίας αναδεικνύουν προβλήματα, αγωνίες, ανασφάλειες, αντιφάσεις, ευκαιρίες, προτεραιότητες από διαφορετική κάθε φορά οπτική γωνία. Ο εθελοντισμός, η αλληλεγγύη, οι μη ορθολογικές αντιδράσεις των πολιτών που διαθέτουν τον χρόνο τους υπέρ του γενικού συμφέροντος και όχι μέσα στη λογική της αύξησης του κέρδους ή των εισοδημάτων, η αντίδραση απέναντι στην προσβολή των δικαιωμάτων και ιδίως των δικαιωμάτων των προσφύγων, των μεταναστών και των κάθε είδους μειονοτήτων, η αντίδραση απέναντι στην παγκοσμιοποίηση ως μονοδιάστατη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία, η οικολογική ευαισθησία σε τοπικό επίπεδο, το ενδιαφέρον για το μέλλον του πλανήτη, η πολιτιστική δημιουργία, η καλή λειτουργία του σχολείου μιας περιοχής, η αξιοπρέπεια των αναπήρων, η πλήρης κάλυψη κάθε κατηγορίας ασθενών από το σύστημα υγείας, η αντίδραση απέναντι σε ένα δημόσιο έργο ή μια ιδιωτική επένδυση σε σχέση με το περιβάλλον και τις συνθήκες ζωής είναι μία σειρά από αντικείμενα που συσπειρώνουν τους πολίτες και προκαλούν διάφορες μορφές συλλογικής οργάνωσης, έκφρασης και δράσης, άλλοτε μόνιμης και συστηματικής και άλλοτε ευκαιριακής και παροδικής.

Σωματεία, ενώσεις πολιτών, αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες, ομάδες πρωτοβουλίας, μεμονωμένοι πολίτες που αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες ανάδειξης

ζητημάτων, κλασικές συγκεντρώσεις σε επίπεδο γειτονιάς και ψηφιακές διαμαρτυρίες μέσω του διαδικτύου είναι διάφορες μορφές δημόσιας και άρα πολιτικής συμμετοχής. Μορφές αθροιστικά πολύ πιο μαζικές από τη συμμετοχή στις κομματικές διαδικασίες ή το κλασικό συνδικαλιστικό κίνημα.

Η αναγνώριση της σημασίας και η συνάρθρωση των δραστηριοτήτων αυτών δεν συνιστούν όμως από μόνες τους μεταβολή και ιδίως βελτίωση των θεσμικών προϋποθέσεων άσκησης πολιτικής. Η αντίληψη που θέλει να διατηρήσει οριθετημένο το επίπεδο της επίσημης και θεσμικής πολιτικής με κορυφό τα κόμματα, από το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών και των ποικίλων εκφράσεών της δεν επιτρέπει ούτε στα κόμματα να ανανεωθούν πραγματικά ούτε στις οργανώσεις και τις διάφορες μικρές ή μεγάλες κινήσεις της κοινωνίας των πολιτών να αποκτήσουν πλήρη πολιτικά χαρακτηριστικά.

Τα κόμματα διεκδικούν το μονοπώλιο του ολοκληρωμένου πολιτικού λόγου, δηλαδή τον καταστατικό και ιστορικό τους ρόλο, μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας, ενώ οι οργανώσεις και οι δράσεις της κοινωνίας των πολιτών διατηρούν τον μονοθεματικό τους χαρακτήρα με εξαίρεση τη μετεξέλιξη ορισμένων οικολογικών οργανώσεων σε πράσινα κόμματα με γενικότερη εναλλακτική αντίληψη για την πολιτική.

Πρέπει συνεπώς να αλλάξει αυτή η παραδοσιακή σχέση και μάλιστα εκατέρωθεν. Τα ανοιχτά κόμματα οφείλουν να έχουν την ικανότητα συνεχούς και απροκατάληπτης επαφής με τις οργανώσεις και τις άλλες εκφράσεις της κοινωνίας των πολιτών με στόχο την προγραμματική όσμωση και όχι τον άμεσο ή έμμεσο οργανωτικό έλεγχο ή απλώς την άντληση στελεχών. Οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, από τη δική τους πλευρά, πρέπει να καταβάλουν συστηματική προσπάθεια για τη σύνδεση της μονοθεματικής τους ευαισθησίας ή προτεραιότητας με το σύνολο των θεμάτων που απασχολούν τα διάφορα θεσμικά επίπεδα άσκησης πολιτικής, από το δημοτικό διαμέρισμα μέχρι την κεντρική πολιτική σκηνή.

Στην πραγματικότητα το θέμα είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται και οργανώνει ο πολίτης τον δημόσιο ρόλο του: τι ανέχεται, σε τι αντιδρά, τι αξιώνει, πού προσβλέπει. Είναι δε, κατά τη γνώμη μου, πρόφαση η θέση ότι η ευθύνη ανήκει μόνον στα κόμματα και ιδίως στα κόμματα εξουσίας που οφείλουν να διαμορφώσουν τόσο στο πεδίο της εσωτερικής τους οργάνωσης και λειτουργίας όσο και στο πεδίο της οργάνωσης και λειτουργίας της Βουλής και των άλλων συνταγματικών οργάνων αυτήν τη διαφορετική σχέση με την κοινωνία των πολιτών και τις μη κομματικές ή συνδικαλιστικές της εκφράσεις. Άλλωστε αν αυτό δεν συμβεί, η κρίση πολιτικής υποαντι-

προσώπευσης θα αναπαράγεται, ενώ παραλλήλως θα διοχετεύεται, ώς ένα βαθμό, η δημόσια αγωνία και η δημόσια δράση των πολιτών σε κρίσιμες αλλά πάντα μονοθεματικές δραστηριότητες που δεν δίνουν συνολική και αρθρωμένη απάντηση στα προβλήματα. Τώρα όλα αυτά επηρεάζονται και από το νέο επικοινωνιακό και φημιακό περιβάλλον.

Μία διαφορετική, πολύ πιο ουσιαστική πολιτική συζήτηση στα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης και το διαδίκτυο, τόσο ως προεκλογική πρακτική όσο και ως συνεχής διαδικασία πολιτικής ενημέρωσης και λογοδοσίας είναι ένα εκ των ουκίνευ στοιχείο της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: Όλα τα διαδραστικά μέσα ενημέρωσης και επικοινωνίας μπορούν να επιστρατευθούν προς τον σκοπό αυτό. Ο ρόλος συνεπώς τόσο του επικοινωνιακού συστήματος, όσο και της τεχνολογίας των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής στη συγχρότηση και τη λειτουργία του μοντέλου της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι καθοριστικός. Η τεχνολογία όμως από μόνη της δεν δημιουργεί ούτε θεσμούς ούτε πολιτικές. Πρόκειται συνεπώς για ένα ευρύτερο ζήτημα που δεν αφορά μόνο τους τυπικούς-κρατικούς, δημοκρατικούς θεσμούς και την ουσιαστική και εντατική άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων από τον κάθε πολίτη και την κάθε ομάδα πολιτών, αλλά και τη λειτουργία σημαντικών και κρίσιμων τομέων της οικονομίας και

της κοινωνίας που είναι σχεδόν απόλυτα «αποεδαφικοποιημένοι» και άρα υπερβαίνουν τις ρυθμιστικές δυνατότητες του κράτους ή και της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή άλλων περιφερειακών οργανισμών, όπως οι επιχειρήσεις των μέσων μαζικής ενημέρωσης, οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο και ελέγχουν τη ροή των πληροφοριών και των «επισκέψεων» μέσα σε αυτό κ.ο.κ.

Ο πολίτης σύμως που δραστηριοποιείται και συμμετέχει δεν πρέπει να καθηλώνεται σε τοπικό ή μικροτοπικό επίπεδο, δηλαδή σε ζητήματα λειτουργίας του περιορισμένου δημοσίου χώρου (π.χ. σχολείο και κοινωνικός εθελοντισμός στο επίπεδο της γειτονιάς), αλλά να κινείται ενεργά σε όλες τις βαθμίδες του δημοσίου χώρου, την περιφερειακή, την εθνική, την ευρωπαϊκή και γιατί όχι τη διεθνή.

Σε καμία πάντως περίπτωση το ζήτημα της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν πρέπει να γίνει αντιληπτό ως ζήτημα τεχνικό, ως υιοθέτηση π.χ. νέων τεχνολογικών και επικοινωνιακών δυνατοτήτων. Αντίθετα αποτελεί ουσιαστικό ζήτημα λειτουργίας των θεσμών μέσα σε ένα πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον που σέβεται το αξιακό και ιστορικό περιεχόμενο της συνταγματικής/αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και δεν αφαιρεί, αλλά προσθέτει σ' αυτό.

10. Η κρισιμότητα του εθνικού πολιτικού συστήματος

Η κίνηση συνεπώς πρέπει να είναι διπλή, με επίκεντρο την κρίσιμη βαθμίδα του εθνικού κράτους και του εθνικού πολιτικού συστήματος: Προς τα κάτω με επεκτεινόμενη αποκέντρωση αρμοδιοτήτων και εξουσιών και συνεχή ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης και προς τα επάνω με τη συνεχή επιδίωξη να συγκροτηθεί και να λειτουργήσει ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα στο επίπεδο της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έτσι ώστε και αυτή με τη σειρά της να αποκτήσει διεθνή υπόσταση, αυτοσυνειδησία και πραγματική ικανότητα επιφροής σε διεθνές επίπεδο. Το δημοκρατικό και πολιτικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το ακόμη οξύτερο πρόβλημα της παγκόσμιας δημοκρατικής διακυβέρνησης ή μάλλον του μονοπολισμού του διεθνούς συστήματος ισχύος, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά το 1990 και ακόμη περισσότερο μετά το 2001, είναι σε τελική ανάλυση ουσιώδης όψη του αιτήματος για τη συγκρότηση ενός μετα-αντιπροσωπευτικού συστήματος δημοκρατικής διακυβέρνησης, με άλλα λόγια, του αιτήματος για δημοκρατία.

11. Μία νέα συναρμογή θεσμών και πολιτικών πρακτικών – Προς ένα νέο πολιτικό σύστημα

Οι συνταγματικού ή γενικότερα νομοθετικού χαρακτήρα ρυθμίσεις μόνον ώς ένα σημείο μπορούν να επιβάλλουν αλλαγή των πρακτικών στα θέματα αυτά. Όμως οι θεσμικές αλλαγές σηματοδοτούν πολύ συχνά και τις αλλαγές των πολιτικών και κοινωνικών νοοτροπιών και πρακτικών. Χρειάζονται συνεπώς συστηματικές και πολυεπίπεδες κινήσεις που υπερβαίνουν το θεσμικό/νομικό πλαίσιο.

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία καλείται άλλωστε να δώσει απάντηση στα προβλήματα της πολιτικής υποαντιπροσώπευσης της κοινωνίας και στα προβλήματα της αμφισβητούμενης και διακεκομμένης νομιμοποίησης των πολιτικών οργάνων μέσα σε ένα σύγχρονο δημοκρατικό κράτος δικαίου. Αυτά τα δύο φαινόμενα βρίσκονται –ας το ξαναθυμίσω – στη βάση του προβληματισμού μας.

Για τις ανεπάρκειες και την κρίση της πολιτικής δεν φταίει προφανώς αυτή καθεαυτήν η αντιπροσωπευτική/συνταγματική δημοκρατία. Όταν όμως τα φαινόμενα που συγκροτούν την κρίση της πολιτικής επαναλαμβάνονται και τελικά καθίστανται μόνιμα χαρακτηριστικά του συστήματος, τότε χρειάζεται να

δούμε μήπως το ίδιο το θεσμικό σύστημα είναι πλέον ανεπαρκές και καταλήγει να ανέχεται να εκκολάπτει ή και αναπαράγει τα φαινόμενα αυτά.

Με άλλα λόγια, η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι περισσότερο ένα «κίνημα», μία επιδίωξη, ένας θεσμικός και πολιτικός ορίζοντας, παρά ένα θεσμικό σύστημα με την τυπική έννοια του όρου. Ένα τέτοιο σύστημα ακόμη και αν περιγραφεί, δεν αρκεί από μόνο του. Άλλωστε όλοι σχεδόν οι θεσμοί που είναι αναγκαίοι υπάρχουν, όπως υπάρχει πάντα και η δυνατότητα βελτίωσης και συμπλήρωσής τους. Σημασία έχει άρα η διασυνδεδεμένη και ουσιαστική λειτουργία τους μέσα από την αίσθηση μίας ενιαίας πολιτικής στόχευσης. Δεν αρκούν συνεπώς οι θεσμοί. Χρειάζονται οι πολιτικές, κοινωνικές, ιδεολογικές και πολιτιστικές προϋποθέσεις στις οποίες αναφερθήκαμε.

Το αίτημα για μία μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία καθίσταται έτσι το κορυφαίο ίσως κοινωνικό, πολιτικό, αλλά και αναπτυξιακό αίτημα για κοινωνίες όπως οι ευρωπαϊκές. Ένα αίτημα που ταυτίζεται κατ' ανάγκην με το αίτημα για αποκατάσταση της σημασίας και του ρόλου της πολιτικής και συνεπώς με το αίτημα για επαναπροσδιορισμό, αλλά και αναγνώριση του καθοριστικού ρόλου του κράτους. Εφόσον βεβαίως αυτό είναι ένα λειτουργικό, αποτελεσματικό, δημοκρατικό, κοινωνικό κράτος δικαίου, δηλαδή ένα κράτος που σέβεται και υπηρετεί τον πολίτη και την κοι-

νωνία. Δεν αναφέρομαι όμως σε ένα κράτος-εργαλείο που λειτουργεί σε αντιδιαστολή προς την κοινωνία ή πολύ περισσότερο ως αντίπαλός της, αλλά στο κράτος ως πολιτική και κοινωνική σχέση, ως θεσμό των θεσμών. Στο κράτος ως συμπύκνωση του συσχετισμού των ίδιων των κοινωνικών δυνάμεων, όπως θα έλεγε πριν από τριάντα και πλέον χρόνια ο Νίκος Πουλαντζάς³² με πολύ επίκαιρο, όμως, και για σήμερα τρόπο. Μιλώ συνεπώς για ένα «αντικρατικιστικό» κράτος που διασφαλίζει την πολιτική έκφραση και αντιπροσώπευση, κυρίως όμως τη συμμετοχή της κοινωνίας.

Ξαναγυρίζουμε έτσι στον πυρήνα του δημοκρατικού και πολιτικού ζητήματος. Θα ήταν μάλλον ακριβέστερο να πούμε ότι αυτό είναι το θεμελιώδες περιεχόμενο της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: *H* επάνοδος στον πυρήνα του δημοκρατικού και πολιτικού ζητήματος. *Kai* αυτός εξακολουθεί να είναι η σχέση πολιτικής και κράτους. Το κράτος ως θεσμικό σύστημα, ως εγγυητής δικαιωμάτων, ως αναπτυξιακός, μακροοικονομικός και δημοσιονομικός διαχειριστής, ως διαχειριστής κρίσεων, είναι το πεδίο της πολιτικής. Το πεδίο στο οποίο αναπτύσσεται ο δημόσιος λόγος,

32. Βλ. ιδίως N. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, *To Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, 1978 (μετάφραση του N. POULANTZAS, *L'Etat, le Pouvoirs, le Socialisme*, 1978), σελ. 182 επ., 291 επ., 357 επ..

αλλά και η συνείδηση του δημόσιου συμφέροντος. Η επάνοδος στη συζήτηση για τον ρόλο του κράτους, για τη σχέση κράτους-κοινωνίας-οικονομίας ή πιο απλά για τη σημασία του κοινωνικού κράτους δικαίου, του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, της δημόσιας υπηρεσίας και του δημόσιου αγαθού, πρέπει όμως να γίνει κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι επάνοδος σε δοκιμασμένες και αποτυχημένες κρατικιστικές και συντεχνιακές αντιλήψεις. Χρειάζεται μία νέα αντίληψη, από την οποία εξαρτάται, κατά τη γνώμη μου, και η ίδια η προοπτική της ευρωπαϊκής πλειοψηφικής και άρα κυβερνητικής αριστεράς, με την έννοια της αριστεράς που διεκδικεί να αναλάβει την ευθύνη της διακυβέρνησης και δεν αρκείται στον περιορισμένο ρόλο μίας δύναμης που αντιπολιτεύεται και ασκεί πίεση. Η αντίληψη αυτή πρέπει να διαπερνά τον πολιτικό και προγραμματικό της λόγο. Το πρόβλημα της σύγχρονης πολιτικής δεν είναι συνεπώς μόνον ή πρωτίστως θεσμικό. Στο θεσμικό όμως επίπεδο πρέπει να διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για την επάνοδο στην πολιτική και την προασπισή της στη συνείδηση των πολιτών. Οι πολίτες πρέπει μέσα από τη λειτουργία των δημοκρατικών και άρα συμμετοχικών θεσμών να αντιλαμβάνονται τη σημασία της πολιτικής για τη ζωή τους.

12. Μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία και ριζοσπαστική αναδιανομή

Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει και μπορεί να είναι η θεσμική υποδοχή μίας νέας, προοδευτικής, πολιτικής αντίληψης που στοχεύει στη ριζοσπαστική αναδιανομή της εξουσίας και άρα στην άρση των αραυγαλέων ανισοτήτων που έχουν ήδη δημιουργηθεί και τείνουν να προσλάβουν εκρηκτικές διαστάσεις σε όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Ανισοτήτων όχι μόνον οικονομικών και κοινωνικών, αλλά και πολιτικών.

Η ριζοσπαστική αναδιανομή των δυνατοτήτων πολιτικής συμμετοχής καθίσταται κατά τον τρόπο αυτό προϋπόθεση για τη ριζοσπαστική αναδιανομή αρμοδιοτήτων και πόρων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, για τη ριζοσπαστική αναδιανομή πολιτικής ισχύος, για τη ριζοσπαστική αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος, για τη ριζοσπαστική αναδιανομή των εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δυνατοτήτων.

Η ριζοσπαστική αναδιανομή γίνεται κατά τον τρόπο αυτό συνώνυμη με την πιο σύγχρονη και επίκαιρη εκδοχή του αιτήματος για πολιτική και κοινωνική ισότητα, για οικονομική και κοινωνική ασφάλεια, για κοινωνική δικαιοσύνη.

Το αίτημα της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως αίτημα ριζικής αναδιανομής πολιτικών ρόλων

και επιρροών δεν είναι συνεπώς ένα αίτημα ιδεολογικά ή μάλλον αξιακά και πολιτικά ουδέτερο. Πρέπει να είναι το θεμελιώδες αίτημα μιας σύγχρονης πλειοφηφικής και κυβερνητικής αριστεράς, που δεν έχει ενοχές, πλέγματα και προκαταλήψεις. Μιας αριστεράς που πρέπει να πάψει να είναι αμυντική και άρα συντηρητική και μπορεί να ξαναγίνει ανατρεπτική και προοδευτική. Να ξαναγίνει δηλαδή ο πολιτικός και ιδεολογικός εκφραστής των αναγκαίων αλλαγών, αρχίζοντας από τις θεσμικές.

Οι θεσμικές αυτές αλλαγές αποκτούν όμως το ιστορικό και κοινωνικό τους νόημα μόνον όταν συνοδεύονται από μεγάλες πολιτικές πρωτοβουλίες που φέρνουν ξανά στην επιφάνεια την πολιτική ως διακύβευμα. Ιστορικά, άλλωστε, η συγκρότηση της αντιπροσωπευτικής/συνταγματικής δημοκρατίας ήταν μία σταδιακή προσπάθεια πολιτικής, αλλά και κοινωνικής και οικονομικής αναδιανομής που ξεκίνησε από την απόλυτη μοναρχία και το προβιομηχανικό μοντέλο ανάπτυξης για να διανύσει μία πολύ μεγάλη διαδρομή μέσα από την οποία διαμορφώνεται το δημοκρατικό και κοινωνικό κράτος δικαίου.

Η διαφύλαξη συνεπώς της ίδιας της ιστορικής, πολιτικής και κοινωνικής ουσίας της δημοκρατίας επιβάλλει να οδηγηθούμε σε ριζοσπαστικές ανατροπές και αναδιανομές, αρχής γενομένης από το ίδιο το θεσμικό σύστημα, το σύστημα διαχυβέρνησης.

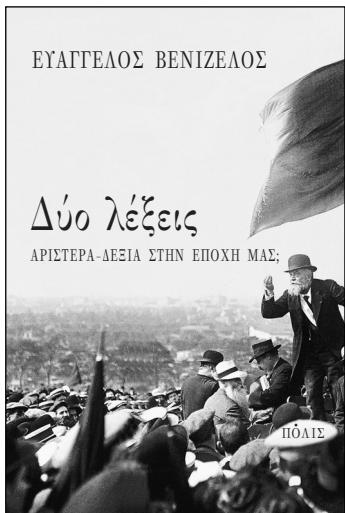
Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να καλύψει τις θεσμικές ανάγκες μιας κοινωνίας που βιώνει την απαισιοδοξία, την αβεβαιότητα, την ανασφάλεια, την αδικία και ζητά να βρει μία νέα συλλογική ευκαιρία. Αυτή η νέα συλλογική ευκαιρία, που μπορεί να προσφέρει ένα αίσθημα μεγαλύτερης συμμετοχής, ασφάλειας και δικαιοσύνης στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες, έχει αναμφίβολα πολλές και αδιαίρετες όφεις: αναπτυξιακές, εισοδηματικές, πολιτιστικές, κοινωνικές. Όφεις που συνδέονται με την πολιτική και οικονομική συγκυρία, με εθνικές, περιφερειακές και τοπικές ιδιαιτερότητες, με παραδόσεις και αδράνειες, με τα πρόσωπα και τον ρόλο τους.

Πριν από όλα αυτά υπάρχουν όμως οι θεσμικές όφεις της νέας αυτής συλλογικής ευκαιρίας. Αυτές οφείλει να διασφαλίσει η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία ώστε να γίνει και πάλι απλώς δημοκρατία.

La

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Δύο λέξεις

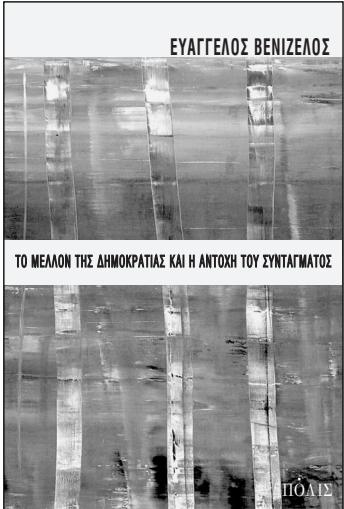
ΑΡΙΣΤΕΡΑ-ΔΕΞΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ;

Ευάγγελος Βενιζέλος

Δύο λέξεις

ΑΡΙΣΤΕΡΑ-ΔΕΞΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ;

Δύο λέξεις, Αριστερά-Δεξιά, συγκροτούν για τρεις ολόκληρους αιώνες το πεδίο της πολιτικής και άρα της αντιπαράθεσης ιδεών, προγραμμάτων και πρακτικών. Γύρω από τις δύο αυτές έννοιες, που είναι ταυτόχρονα δύο τόποι, δύο αισθητικές και δύο αντιλήψεις για την κοινωνία, κινείται το πολιτικό σύμπαν της εποχής της νεωτερικότητας. Σήμερα, ένα από τα πιο κρίσιμα ερωτήματα είναι αν η διάκριση αυτή διατηρεί ακόμη τη σημασία της ή αν έχει ξεπεραστεί από άλλες διακρίσεις που ζητούν να βγουν στην επιφάνεια και να εκθρονίσουν το κλασικό αυτό δίπολο. Χωρίς όμως αυτή τη διάκριση, είναι πολύ δύσκολο να συνεννοηθούμε. Σίγουρα υπάρχουν πολλές νέες προκλήσεις, εξακολουθούν όμως να υπάρχουν και κάποιες επίμονες έννοιες.

Ευάγγελος Βενιζέλος

Το μέλλον της Δημοκρατίας και η αντοχή του Συντάγματος

Η μεταβιομηχανική ή μετανεωτερική εποχή μας, που ορίζεται επίσης ως εποχή της παγκοσμιοποίησης ή της κοινωνίας της πληροφορίας, φαίνεται, παρά τις προκλήσεις και τους μετασχηματισμούς, να διατηρεί τη σχέση της με τα δύο θεμελιώδη πολιτικά και θεσμικά φαινόμενα του προηγούμενου αιώνα: την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και το σύνταγμα.

Η πρώτη, παρά τις ανεπάρκειες, τις κρίσεις και τις μετεξελίξεις της, φαίνεται να είναι αναντικατάστατη ως βασικό θεσμικό πλαίσιο των σύγχρονων ανεπτυγμένων κρατών, ενώ ως παράδειγμα πολιτικού πολιτισμού και ως σύστημα αξιολογικής και ιδεολογικής αναφοράς φαίνεται να διατηρεί και να επεκτείνει τα οικουμενικά της χαρακτηριστικά.

Το δεύτερο φαίνεται να περνά τη φάση μιας «νέας νεότητας»· να αποδεσμεύεται από την ιστορική σύνδεσή του με το κρατικό φαινόμενο και τη θεωρία της κυριαρχίας και να προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα με μεγάλη και ενδιαφέρουσα ευελιξία, τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Ευάγγελος Βενιζέλος

ΑΤΖÉΝΤΑ
16

ΠΓΑ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ
ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

ΠΟΛΙΣ

Ευάγγελος Βενιζέλος

«ΑΤΖÉΝΤΑ 16»

ΓΙΑ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Η συζήτηση για την αναθεώρηση του άρθρου 16 τείνει να καταστεί ιδιαίτερα επικίνδυνη για το εκπαιδευτικό σύστημα και άρα για το μοντέλο ανάπτυξης της χώρας και τη διάρθρωση και τη νοοτροπία της κοινωνίας μας. Λειτουργεί ήδη ως μηχανισμός παραγωγής παρεξηγήσεων για την αποστολή και τις δυνατότητες του εθνικού Συντάγματος, αλλά και για τα δεδομένα της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, αλλοιώνει τις προτεραιότητες μίας υπεύθυνης εκπαιδευτικής πολιτικής, συγκαλύπτει απροκάλυπτα κερδοσκοπικές επιχειρηματικές επιδιώξεις και καλλιεργεί φρούδες ελπίδες σε γονείς και παιδιά που υφίστανται τις συνέπειες της φοιτητικής μετανάστευσης και της «γκρίζας» λειτουργίας των λεγόμενων «κολεγίων» στην Ελλάδα.

Στην κατάσταση αυτή είναι αναγκαίο να αντιταχθεί μία ολοκληρωμένη «ατζέντα 16». Ένα πρόγραμμα 16 σημείων που δίνει, κατά τη γνώμη μου, απαντήσεις στα κρίσιμα ερωτήματα χωρίς να κρύβεται πίσω από τον ισχυρισμό ότι το Σύνταγμα δήθεν παρεμποδίζει τις αναγκαίες αλλαγές ή ότι μόνο μέσω της αναθεώρησης του Συντάγματος μπορούν να πραγματοποιηθούν οι αλλαγές αυτές.

Κώστας Σημίτης
Η δημοκρατία
σε κρίση;

Πόλις

Κώστας Σημίτης

Η δημοκρατία σε κρίση;

Η δημοκρατία δεν συνίσταται μόνο σε εκλογικές διαδικασίες, κομματικούς ανταγωνισμούς και το κυνήγι της εξουσίας. Έχει προπαντός ηθική διάσταση. Αφορά τον άνθρωπο και την ολοκλήρωσή του, τη χειραφέτησή του από δεσμά, τη διαμόρφωση μιας κοινωνίας ελευθερίας, ισότητας και αλληλεγγύης. Είναι και ο προβληματισμός, οι συζητήσεις, οι αναμετρήσεις για τις αξίες και αρχές της και την εφαρμογή τους, για τη συνεχή βελτίωση της ποιότητάς της, για τους κανόνες που διέπουν την κοινωνική ζωή. Όλα αυτά αποτελούν το ζωντανό περιεχόμενο της δημοκρατίας. Είναι αντικείμενο της πολιτικής. Εάν η ουσιαστική πολιτική επανέλθει στο επίκεντρο κατά τρόπο ορατό στους πολίτες, εάν περιοριστεί η σχηματική πολιτική, τότε οι πολίτες θα στρέψουν και πάλι το ενδιαφέρον τους στις πολιτικές διεργασίες. Θα συναισθανθούν τη σκοπιμότητα της πολιτικής συμμετοχής. Είναι ο τρόπος να καταστούν ενεργά μέλη της κοινωνίας, να συνειδητοποιήσουν την κοινωνική τους ευθύνη και να στηρίξουν κοινωνικές αλλαγές. Έχουμε υποχρέωση να εξασφαλίσουμε αυτή τη συμμετοχή. Προπαντός εκείνες οι δυνάμεις που αντιτίθενται στον συντηρητικό αυταρχισμό και πιστεύουν σε μια ανοιχτή κοινωνία ευθύνης. Η δημοκρατία θα κατακτήσει έτσι ένα νέο επίπεδο ποιότητας.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΗΜΙΤΗΣ

**ΣΤΟΧΟΙ
ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ
ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ**

κείμενα 2000-2006

πόλις

Κώστας Σημίτης

Στόχοι-Στρατηγική Προοπτικές

KEIMENA 2000-2006

Στον τόμο αυτό περιέχονται ομιλίες και άρθρα που καλύπτουν το διάστημα 2000-2006. Παρουσιάζουν τους στόχους, τη στρατηγική και τις προοπτικές του προοδευτικού χώρου. Αφορούν τα επίκαιρα προβλήματα της ανάπτυξης, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της παρουσίας της Ελλάδας στον κόσμο. Περιγράφουν τις επιλογές που μας προσφέρονται. Αναφέρονται στη σύγκλιση και στην κοινωνία της γνώσης. Είναι κείμενα πολιτικής για μια δημιουργική Ελλάδα.

προ

Κώστας Σημίτης

Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα

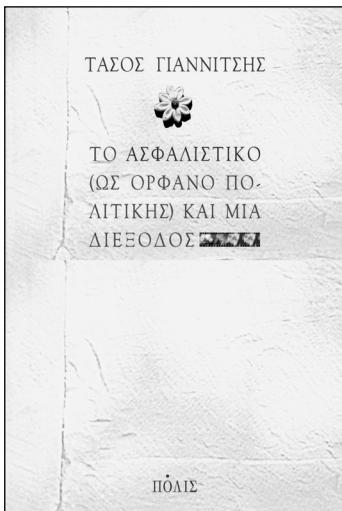
1996-2004

ΚΩΣΤΑΣ ΣΗΜΙΤΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΓΙΑ ΜΙΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ
1996-2004
ΠΟΛΙΣ

Το βιβλίο αυτό αφορά την προσπάθεια για τον εκσυγχρονισμό της χώρας την περίοδο 1996-2004. Αναλύει πολιτικές, εξιστορεί γεγονότα, παρουσιάζει αποτελέσματα, επισημαίνει αδυναμίες και προτείνει κατευθύνσεις για το μέλλον.

Ο πολίτης χρειάζεται να ξέρει το χτες για να κρίνει το σήμερα και να καθορίζει τη στάση του αύριο.

Τάσος Γιαννίτσης

Το ασφαλιστικό (ως ορφανό πολιτικής) και μια διέξοδος

Ο προοδευτικός χώρος αρνείται να αντιμετωπίσει τα δύσκολα προβλήματα της σύγχρονης πραγματικότητας. Εγκαταλείπει όλες τις κρίσιμες αποφάσεις στον συντηρητικό χώρο, και αυτό δεν αφορά μόνο το ασφαλιστικό. Αφορά τα περισσότερα μεγάλα ζητήματα που απαιτούν θυσίες σήμερα προκειμένου να εξασφαλιστεί ένα καλύτερο μέλλον, ζητήματα όπως το περιβάλλον, η ενέργεια, η υγεία, η εκπαίδευση. Το αποτέλεσμα είναι η κοινωνία να βγαίνει χαμένη. Γιατί, για τις λύσεις στα πεδία αυτά, οι μεν συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις προσφεύγουν στην αγορά, ο δε προοδευτικός χώρος στην αδράνεια. Και στις δύο περιπτώσεις, το αποτέλεσμα για την κοινωνία είναι απογοητευτικό.

Τ. Γ.

ΤΑΣΟΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ
Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ
ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΕΙΣ

ΠΟΛΙΣ

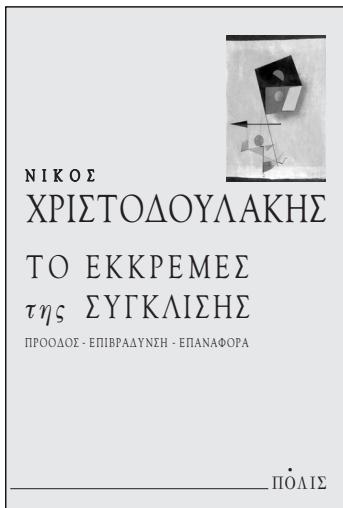
Τάσος Γιαννίτσης

Η Ελλάδα και το Μέλλον

ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΕΙΣ

Το βιβλίο αυτό, στηριζόμενο στην πολιτική διαδρομή του συγγραφέα αλλά και στην επιστημονική του ιδιότητα, απαντά σε μια σειρά ερωτημάτων:

Τι σημαίνει σοσιαλιστική ή αριστερή πολιτική στον σύγχρονο κόσμο, τι σημαίνει και πώς οικοδομείται η κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, τι σημαίνουν αυτά για την Ελλάδα.

Νίκος Χριστοδουλάκης

Το εκκρεμές της σύγκλισης

ΠΡΟΟΔΟΣ
ΕΠΙΒΡΑΔΥΝΣΗ - ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990 είχε εμπεδωθεί πολιτικά στην ελληνική κοινή γνώμη να αναγκαιότητα να ενταχθούμε στην ΟΝΕ για να πάφουμε να είμαστε στο περιθώριο των εξελίξεων και να μην χάσουμε και άλλες ευκαιρίες και ιστορικές ανακατατάξεις μέσα στην Ευρώπη.

Η Ελλάδα κατάφερε να πραγματοποιήσει τη σύγκλιση προς τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες με έναν τρόπο που ήταν διαφορετικός σε σχέση με τον τρόπο που επετεύχθη η σύγκλιση σε άλλες οικονομίες. Πέτυχε τη σύγκλιση χωρίς να μπει σε οικονομική ύφεση και χωρίς να περιορίσει καθόλου την έκταση του κοινωνικού κράτους, το αντίθετο μάλιστα. Οι περισσότερες από τις άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες μπήκαν στην ΟΝΕ με σοβαρά συμπτώματα ύφεσης και περιορίζοντας σημαντικά τις αποκαλούμενες «πολιτικές του κοινωνικού κράτους».

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

ΕΛΛΑΣΑ, ΕΥΡΩΠΗ, ΑΜΕΡΙΚΗ, ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Η πρόκληση της
ηγεμονίας

ΠΟΛΙΣ

Γιάννης Βούλγαρης

Η πρόκληση της ηγεμονίας

ΕΛΛΑΣ, ΕΥΡΩΠΗ, ΑΜΕΡΙΚΗ,
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Η σχέση με τις ΗΠΑ αποτελεί πλέον τη λυδία λίθο της ταυτότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θα επιδιώξει να αναδείξει τη δική της αντίληψη για την παγκοσμιοποίηση ή θα αποδεχτεί τον κόσμο που ετοιμάζει η αμερικανική ισχύς; Θα προχωρήσει στην Πολιτική Ένωση ώστε να γίνει ισχυρός μέτοχος ενός πολυκεντρικού Κόσμου ή θα εξελιχθεί στον υποδεέστερο συνεταίρο μιας νέας Ιερής Συμμαχίας; Η θεαματική κινητοποίηση των πολιτών θα δώσει νέα πνοή στην Πολιτική; Θα γεννήσει έναν κοινό ευρωπαϊκό πατριωτισμό;

Γύρω από αυτά τα ερωτήματα θα ανασυσταθούν όλα τα μεγάλα πολιτικά ρεύματα στην Ελλάδα, στην Ευρώπη, στον κόσμο. Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα θα διαμορφώσουν τη νέα διάκριση Προόδου-Συντήρησης, Αριστεράς-Δεξιάς στον 21ο αιώνα.

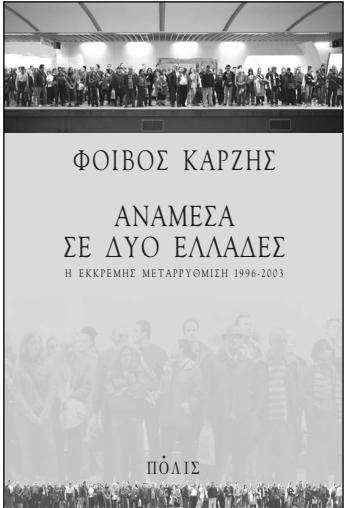
Ποια
«Αριστερά»
Ποια
«Δεξιά»;

ΠΟΛΙΣ

Τάσος Παππάς

Τάσος Παππάς
Ποια «Αριστερά»
Ποια «Δεξιά»;

Σε πείσμα των «προφητών» του τέλους των ιδεολογιών και κόντρα στη λαγνεία των δημοσιολόγων για τον «μεσαίο χώρο», το δίπολο Αριστερά-Δεξιά παραμένει σε ισχύ, αν και με διαφορετικό περιεχόμενο. Αυτό δείχνουν όλες οι έγκυρες μετρήσεις της κοινής γνώμης. Σημαντικές όμως είναι και οι διαφωνίες στο εσωτερικό τους. Υπό τον τίτλο «Αριστερά» στεγάζονται κόμματα, ομάδες και ρεύματα που έχουν μεταξύ τους μεγάλες διαφορές, οι οποίες μερικές φορές είναι θεμελιώδεις και αποκλείουν την επικοινωνία και τον κοινό βηματισμό. Το ίδιο συμβαίνει και στο αντίπαλο στρατόπεδο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι με λίγες εξαιρέσεις κόμματα που έλκουν την καταγωγή τους από την ίδια κοιτίδα δυσκολεύονται να συνεργαστούν. Κι όταν τα καταφέρουν, τα σχήματα που συγκροτούνται δεν αντέχουν στον χρόνο. Κι αυτό γιατί σε πολλά από τα σύγχρονα προβλήματα όπως είναι ο εθνικισμός, ο ρατσισμός, ο θρησκευτικός φανατισμός, οι απειλές κατά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και η ασφυκτική παρουσία των Μ.Μ.Ε. είναι πιο εύκολες οι «οριζόντιες» συμφωνίες παρά οι «κάθετες». Έτοι προϋπόθεση για να περιοριστεί η σύγχυση που στις μέρες μας παρακολουθεί τους δύο ιστορικούς όρους είναι να φωτιστεί το ερώτημα: «Για ποια Αριστερά και για ποια Δεξιά μιλάμε»;

Φοίβος Καρζής

Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες

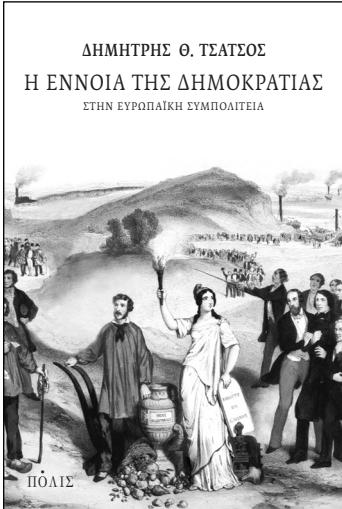
Η ΕΚΚΡΕΜΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
1996-2003

Τι άφησε πίσω της η οκταετία Σημίτη; Γιατί παρέμεινε εκκρεμές το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού; Γιατί πέτυχε όσα πέτυχε και πού οφείλονται οι αποτυχίες της; Πώς την ήθελαν οι πρωταγωνιστές της και πώς την αντιλήφθηκε η κοινωνία; Πότε χάθηκε το στοίχημα της ιδεολογικής ηγεμονίας για τις εκσυγχρονιστικές δυνάμεις; Τι συνέβη το 2000; Πότε δημιουργήθηκε και πότε ξεθύμανε ο μεταρρυθμιστικός οίστρος;

Τα ερωτήματα δεν έχουν ιστορικό χαρακτήρα. Οι απαντήσεις θα συνθέσουν τον καμβά για να κάνει η Ελλάδα τις επιλογές της – ορθολογισμός ή εθνοκεντρισμός, συμμετοχή ή περιχαράκωση, εξωστρέφεια ή φοβικότητα. Η αναζήτηση αφορά την Ελλάδα εξίσου με το ΠΑΣΟΚ, την Κεντροαριστερά και την Αριστερά, που περνούν την περίοδο της αμιχανίας μπροστά στο καινούργιο και το αδιαμόρφωτο.

Κοιτάζοντας Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες, τις όψεις μιας αμφίθυμης χώρας, γεμάτης αντιθέσεις και αντικρουόμενα αισθήματα, το βιβλίο αυτό επιχειρεί το είδος του απολογισμού που είναι προϋπόθεση ώστε να ανοίξει ξανά η συζήτηση για το αύριο της Ελλάδας και της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας.

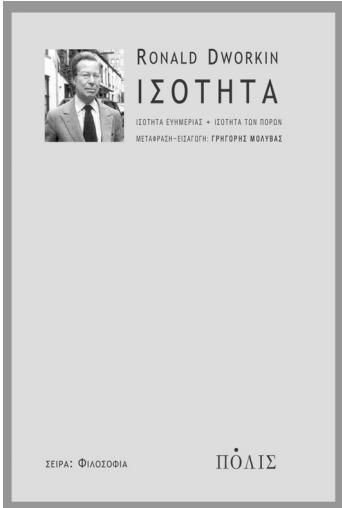
Φ.Κ.

Δημήτρης Θ. Τσάτσος

Η έννοια της Δημοκρατίας ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ

Με τη μελέτη αυτή ο συγγραφέας επιχειρεί να συγκεντρώσει, να συστηματοποιήσει και να αναπτύξει, εκ νέου, προβληματισμούς για την έννοια της Δημοκρατίας, όπως αυτή διαμορφώνεται ως θεσμικό χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής ενωσιακής διαδικασίας. Θα μπορούσε ίσως, και με τις δέουσες επιφυλάξεις, να ειπωθεί ότι, με την ανά χείρας μελέτη, αποτολμάται η διατύπωση μιας ευρωπαϊκής δημοκρατικής θεωρίας.

Ronald Dworkin

Ισότητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:
ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΜΟΛΥΒΔΑΣ

Ο Ronald Dworkin υποστηρίζει δύο θεμελιώδεις ανθρωπιστικές αρχές. Η πρώτη είναι ότι η ευδοκίμηση της ανθρώπινης ζωής έχει το ίδιο βάρος για όλους ενώ η δεύτερη ορίζει ότι ο καθένας αναλαμβάνει να αποφασίσει τι σημαίνει κάτι τέτοιο για τον εαυτό του. Σε αυτό το πλαίσιο ο Dworkin διαμορφώνει την ευρέως γνωστή θέση του ότι η γνήσια ισότητα ταυτίζεται με τους πόρους τους οποίους κάθε πρόσωπο έχει στη διάθεσή του και όχι με το μέγεθος της ευτυχίας που κατορθώνει. Ισότητα, ελευθερία και ατομική ευθύνη δεν βρίσκονται σε σύγκρουση, αλλά, αντιθέτως, απορρέουν η μία από την άλλη, απαρτίζοντας τις διαφορετικές όψεις μιας ενιαίας αντίληψης για τη ζωή και την πολιτική.

JOHN R. RAWLS
Η ΔΙΚΑΙΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΣΙΣ ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ. ΜΙΑ ΑΝΑΔΙΑΤΥΠΩΣΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΡΩΤΟΤΥΠΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ:

ΠΟΛΙΣ

John Rawls

Η δίκαιη κοινωνία

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΩΣ ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ
ΜΙΑ ΑΝΑΔΙΑΤΥΠΩΣΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΡΩΤΟΤΥΠΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ:

ERIN KELLY

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:

ΦΙΛΗΜΩΝ ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ

Η Δίκαιη κοινωνία γράφτηκε το 2001, ένα χρόνο πριν το θάνατο του συγγραφέα της, του μεγάλου Αμερικανού φιλοσόφου και καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, Τζων Ρωλς.

Είναι το τελευταίο βιβλίο του Ρωλς, το κύκνειο áσμα του, ένα έργο που ανανεώνει, συμπληρώνει και ολοκληρώνει τη Θεωρία της Δικαιοσύνης. Τριάντα χρόνια είχαν περάσει από την πρώτη έκδοση του μνημειώδους έργου του Θεωρία της Δικαιοσύνης [που κυκλοφορεί επίσης από τις εκδόσεις ΠΟΛΙΣ].

Στη Θεωρία της Δικαιοσύνης ο Ρωλς είχε διατυπώσει τη θεωρία του σύμφωνα με την οποία οι θεσμοί πρέπει να εξασφαλίζουν στον καθένα τον μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας για όλους τους άλλους. Κοινωνικές ανισότητες είναι ανεκτές κατ' εξαίρεση και μόνο υπό τους όρους, αφενός ότι αποβαίνουν προς όφελος και των λιγότερο προνομιούχων ομάδων πολιτών και αφετέρου ότι η υπεροχή ορισμένων συνδέεται με θέσεις ή αξιώματα εξίσου ανοιχτά σε όλους.

Τριάντα χρόνια μετά, λοιπόν, ο Ρωλς, όπως γράφει ο ίδιος, θέλει να αναθεωρήσει, να βελτιώσει και να διορθώσει τη Θεωρία της Δικαιοσύνης. Και το επιτυγχάνει γράφοντας ένα έργο που όχι μόνο συμπληρώνει την ανάγνωση της Θεωρίας αλλά και την καθιστά περισσότερο προσιτή στον μέσο αναγνώστη.